# પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત શેખર.

લેખક

**શ્રી હરિશંકર ઓંકારજી**

**વેદાન્ત વિશારદ તથા મીમાંસક**

નકલ ૩૨૦૦ | પ્રથમાવૃત્તિ | સંવત ૧૯૮૫

મૂલ્ય ૦—૪—૦

આ પુસ્તક ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ
મુદ્રકઃ પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ

# પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તશેખર.

લેખકઃ—રા. રા. હરિશંકર ઓંકારજી શાસ્ત્રી મીમાંસક" વેદાન્તવિશારદ

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યનો ગુર્જરાનુવાદ પ્રોફેસર જેઠાલાલભાઇએ પ્રકટ કર્યો છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં સમન્વયાધ્યાય અને અવિરોધાધ્યાયનું મુદ્રણ થયું. પ્રસ્તુત દ્વિતીયભાગમાં સાધન અને ફલનો વિચાર છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં સાધન શું છે, અને ફલાત્મક ભગવત્સ્વરૂપ કયું અથવા ફલ એટલે મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે તેનો આ ભાગમાં ભગવાન્ બાદરાયણે વિચાર કર્યો છે.

## પ્રમાણ વિચાર

શ્રીમદખણ્ડભૂમણ્ડલાચાર્ય ચક્રવર્તિ ભગવદ્વદનવૈશ્વાનરાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભગવત્સ્વરૂપનો અને તત્સેવાનો નિર્ણય વેદને અનુસરીનેજ કર્યો છે. આપશ્રી વેદનેજ પ્રમાણત્વે અંગીકાર કરે છે. વેદ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી પરમ પ્રમાણ છે.

ગૌતમ, કણાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને બાદરાયણ આ બધાએ વેદને પ્રમાણત્વે સ્વીકારે છે. તથા પ્રત્યેકના મતમાં પ્રામાણ્ય પરીક્ષા સ્વતંત્ર રીતે થાય છે. ચાર્વાક, ચતુર્વિધ બૌદ્ધ અને જૈનો પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, શબ્દનું નહિ. તેમાંએ ચાર્વાક તો એકમાત્ર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે, બૌદ્ધ અને જૈન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને માને છે, કપિલ અને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમને; નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ, તથા વેદાન્તમાં શાંકરો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિને પ્રામાણત્વે સ્વીકારે છે. મીમાંસકો અને વૈયાકરણો શબ્દને પ્રામાણત્વે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષાદિને શબ્દના અવિરોધી હોય તો પ્રમાણ માને છે. અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી શબ્દનેજ પ્રમાણ કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ તો શબ્દની પાછળ અનુગમન કરનારા છે. શબ્દમાં ગમે તે વાક્યને પ્રમાણ નથી કહેતા પણ વેદનેજ કહે છે. કપિલથી આરંભીને વૈયાકરણાન્ત બધાંએ શબ્દને પ્રમાણ કહે છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ વેદભાગને અર્થાત્ અર્થવાદાદિને પણ પ્રમાણ કહે છે. જ્યારે અન્યમતાનુયાયિઓ અર્થવાદનું પ્રશંસા કે નિંદામાં તાત્પર્ય માને છે. મહાપ્રભુજીની વેદમાં જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી અન્યની નથી. બીજાઓ પોતાને વૈદિક કહેવરાવે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો તેઓ અનેક સ્થળે વેદનું અપમાન કરે છે. આવા વૈદિકોની અપેક્ષાએ તો ચાર્વાકાદિ અવૈદિકોજ સારા કે તેઓ વેદને માનતાજ નથી. વેદને માનીને તેનું અપમાન કરવું એ સર્વથા ગર્હ્ય છે. શાઙ્કરો વેદને સત્ય અર્થાત્ ત્રિકાલાબાધિત કહે છે. જ્યારે તેઓ જગતને મિથ્યા અને નશ્વર માનીને જગદન્તઃપાતિત્વે વેદને પણ મિથ્યા અને નશ્વર કહેવાનું દુઃસાહસ કરે છે. મીમાંસકો વેદને નિત્ય માનીને સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે, અને પછી કહે છે કે વેદનો અમુક ભાગ પ્રમાણ છે. અને અમુક પ્રામાણ નથી. શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ મંત્ર, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્ને પ્રમાણ માને છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે "વેદનો એક અક્ષર પણ અન્યથા નથી." "પરમ આપ્તવેદ અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહેતો નથી." "વેદમાં અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કલ્પના કરવાથી દોષ લાગે છે." આપશ્રી વેદને નિત્ય, અપૌરુષેય, સ્વતઃ પ્રમાણ અને ભગવદ્રૂપ કહે છે. આપશ્રી કહે છે કે વેદ ભગવદ્રૂપ હોવાથી અર્થવાદાદિસમેત પ્રમાણ છે. આપશ્રી દિણ્ડિમનાદ કરીને કહે છે કે "વેદનો અર્થ વ્યાકરણાદિમાં જે ધાતુ અને શબ્દનો જેવો અર્થ કરેલો હોય, તેને અનુસરીને જ કરવો. અન્યથા નહિ. વેદ અલૌકિક હોવાથી તેમાં લક્ષણા થઇ શકે નહિ." આવી વેદશ્રદ્ધા અન્ય કોઇ પણ આચાર્યમાં જોવામાં આવી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વ્યાસસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને પણ

વેદના સંદેહ દૂર કરનાર તરીકે પ્રમાણ માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપશ્રીનો સિદ્ધાન્ત **वेदः प्रमाणम्, अन्यदप्रमाणम्** એજ છે.

## વેદ અલૌકિક છે.

ભારત વર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વેદને ઇશ્વરરૂપ માને છે. ઇશ્વરને જેમ અનિત્ય માનવામાં પાપ લાગે છે, અથવા ઇશ્વરનોએ કોઇ ઉત્પાદક હોવો જોઇએ એવી કલ્પના કરનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમજ વેદને અનિત્ય અને વેદના પ્રણેતા અમુક ઋષિઓ હતા એમ બોલવામાં પાપ લાગે છે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કહે છે કે વેદ અલૌકિક છે, માટે તેનો અર્થ લૌકિક પદ્ધતિએ કરી શકાય નહિ.

**"अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते।**
**तपसा वेदयुक्त्या वा प्रसादात्परमात्मनः॥"**

વેદાર્થ અલૌકિક હોવાથી તે યુક્તિદ્વારા મેળવી શકાય નહિ. જો પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તપથી વૈદિક યુક્તિથી ( પૂર્વાપરમીમાંસા પ્રતિપાદિત યુક્તિઓથી ) અથવા પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે; અન્યથા નહિ. આધુનિકો મેકસમૂલરાદિનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદાર્થને જાણવાનો દાવો કરે છે; અને વેદમાં અમુક વાત નથી અને અમુક વાત છે, એમ કહેવાનું સાહસ કરે છે. તેમજ વિધવાવિવાહાદિ વેદમાં છે અથવા એંજીન, ટેલીફોન વગેરે વૈદિક કાલની સામગ્રી છે એમ કહીને અદ્ભુત શોધ કરવાનું યશ મેળવવાની દુરભિલાષા દેખાડે છે; તેમણે શ્રીમહાપ્રભુજીના વાકયનો વિચાર કરવો જોઇએ. વેદ કદાપિ લૌકિક પદાર્થનું વિવેચન કરતાજ નથી. તે અલૌકિક હોવાથી અલૌકિક પદાર્થોનોજ બોધ કરાવે છે. વેદમાં લૌકિક વસ્તુનો ગંધ પણ નથી. વેદ જડવાદનો પોષક ન હોવાથી તેમાં એંજીન કે ટેલીફોન હોયજ નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આવી લૌકિક કલ્પના કરનારને પાપ કર્મ કરનાર અથવા નાસ્તિક કહી શકાય.

## શું વેદનો કાલ નિર્ણય શકય છે?

આધુનિકો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને વેદનો કાલ નિર્ણય કરવામાં વિશેષતા માને છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપનિષદનાં [illegible] આપીને દિણ્ડિમઘોષ કરે છે કે વેદ અલૌકિક છે, ઇશ્વરરૂપ છે, અપૌરુષેય છે, નિત્ય છે. જે પદાર્થ [illegible] કિક ઇશ્વરરૂપ છે અપારુષેય કે નિત્ય હોય તેનો કાલ નિર્ણય કરવો તે આકાશમાં કુસુમને બતાવવું કે શશશૃંગની કલ્પના કરવા જેવું છે. જો ઇશ્વરનો કાલનિર્ણય શકય હોય તો ઇશ્વરરૂપ વેદનોએ કાલનિર્ણય શકય હોઇ શકે. આધુનિકો પાસે દલીલો છે. તેઓ ઘણી સારી અને મનોરંજક દલીલો કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે જો તેમની દલીલોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વેદવિષયક તેમના અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય. તેમની દલીલો બાળકોના જેવી છે જેમ કોઇ બાળક પોતાની માને પૂછે કે 'બા, બાપા પાઘડી પહેરે છે, તું કેમ નથી પહેરતી? બાપાને મૂછો છે તને કેમ નથી? બધાએ હાથપગવાળા માણસો છે પુરુષને મૂછો હોય અને સ્ત્રીઓને કેમ ન હોય? આવી દલીલો પ્રાકૃતિક નિયમનું અજ્ઞાનજ દાખવે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને જે વિદ્વાનો વેદનો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમણે અદ્યાવધિ એવી એક પણ દલીલ રજુ કરી નથી કે જેનો વિચાર પ્રાચીન દર્શનકારોએ કર્યો ન હોય. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ દીર્ઘ દર્શી હતા તેથીજ તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ રૂપે તેવી દલીલો રજુ કરીને તેના રદીઆ આપ્યા છે. અમે જેટલું જૂનું તેટલું સાચું અને નવું તેટલું મિથ્યા એમ કહેતા નથી. છતાંયે અમે ખાત્રી સાથે કહી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન દર્શનકારોએ જેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા આધુનિકો અસમર્થ છે. તેમના જેટલું બુદ્ધિબળ આધુનિકોમાં નથી; ભલે આધુનિકો જડ પદાર્થોના શોધખોળ કરે, નવનવા અદ્ભુત આવિષ્કાર કરે, પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં તો તેમની બુદ્ધિ કુણ્ઠિતજ રહેવાની.

પ્રાચીન ઋષિઓની સાથે હરીફાઇ કરે તેવું બુદ્ધિબલ નહિજ પ્રાપ્ત કરી શકે. આધ્યાત્મિક જગતમાં નવનવા આવિષ્કાર કરનારાઓ ઋષિઓ છે, તે ભગવદવતાર છે, સામાન્ય મનુષ્ય નથી. ઋષિઓ વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરનારને ઉચ્છવૃત્તિથી જીવન નિર્વહન કરનારા હતા. એશઆરામમાં અને ભૌતિકસુખમાં મગ્ન ન હોવાથી તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મતમ વિચાર કરી શકે તેવી હતી. અત્યારે વિચાર શક્તિનો હ્રાસ થતો જાય છે વિકાસ થતો નથી. વેદના વિચારકો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરીને જીવન ગાળતા હતા. તેમને પોતાનું જીવન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુકુળ બનાવવું પડતું હતું, નહિ કે સ્વેચ્છાચારિતમાં અગવડ જણાવવાથી નવીન ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરવાની આવશ્યકતા જણાતી હતી. અત્યારે તો જડવાદમાંજ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે, આધ્યાત્મિક વિચારમાં નહિ. આધ્યાત્મિક જગતના પ્રાણીને જડવાદીઓ પાગલ સમજે છે. પ્રકૃત વિષયમ. એ પાશ્ચાત્યોની દલીલો સર્વથા અહિનાં છે તેનો વિચાર ત્યાજ્ય કરવામાં આવે છે.

અત્યારે ઘણા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો અને પ્રોફેસરો વેદકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રયત્નશીલ જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે પાશ્ચાત્યોનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે વેદકાલને જેમ બને તેમ ઇ. સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષથી અર્વાચીન સિદ્ધ કરવો, અને ભારતીય જનતાને કહેવું કે તમે પણ આ દેશમાં એક પ્રકારે વિદેશીજ છો. આ દેશ અનાર્યોનો છે. જંગલીઓનો છે. તમે પણ આ દેશમાં અમારી પેઠે આવીને અધિકાર જમાવ્યો હતો. આ દેશને પરાધીન બનાવ્યો હતો. સૌથી પ્રથમ આ દેશમાં આર્યોએ આવીને અનાર્યોપર હુમલો કર્યો. ત્યારબાદ તમે અલેકઝાન્ડર વગેરે પાશ્ચાત્ય મુસાફરો પાસેથી સભ્યતા શીખ્યા અને ક્રમશઃ મુસલમાનો આવ્યા અને અંતે અમારી સત્તા સ્થપાઇ. અર્થાત્ આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન છે તે સ્વતંત્ર થઇ શકે નહિ. જ્યારે પ્રાચ્ય વિદ્વાનો એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે અમારૂં જ્ઞાન બહોળું છે. અમારી સભ્યતા પ્રાચીન છે અને અમેજ જગતના આદિગુરુ છીએ. પરંતુ આ વી રીતે વિભિન્ન ઉદ્દેશોની સિદ્ધિથી ભારતીય ઇતિહાસમાં બે મહાન્ દોષો ઉમેરાય છે. એક તે એ. વેદવાણી ભગવદ્રૂપ છે, નિત્ય છે. અપૌરુષેય છે, પરમ પ્રમાણ છે તેનો કાલ નિર્ણય કરવાથી તે અનિત્ય, પૌરુષેય અને અનીશ્વરરૂપ રે છે અને દ્વિતીય દોષ એકે અમે ભારતવર્ષના આદિથી નિવાસી નથી, વિદેશી છીએ, અને અંગ્રેજો કે મુસલમાનોના પેઠે અહીં આવીને સત્તા જમાવી હતી. તેથી આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન હતો, અત્યારે પરાધીન છે અને ઇતિહાસના બલથી ભવિષ્યમાંએ પરાધીન જોઇએ. એમ અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારીએ છીએ, તેમજ વેદને પરમ આપ્ત અને પરમ પ્રમાણત્વે સ્વીકારતા છતાંએ હઠાત્ વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સત્યયુગાદિ કાલનિયમનો ભંગ થાય છે. આપણે પરદેશી છીએ અને અહિં આવીને પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; તેમાંયે કાંઇ પ્રમાણ નથી. જ્યારે શાસ્ત્રીય ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારેજ આવા અપસિદ્ધાન્તો સ્વીકારી શકાય. અન્ય દેશોમાં આર્યોનાં સ્મરણ ચિન્હો મોજુદ છે. તે પ્રાચીન ભારતીય સભ્યતાના વ્યાપકતાનાં શુભસ્મરણો છે. તે ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે અમે ભારતવાસીઓએ જાવા, સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓમાં ઉપનિવેશો સ્થાપ્યા હતા. ઇરાનમાં જે ચિન્હો મળે છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે ઇરાનીઓને અમે સભ્યતા શીખવી હતી. નહિ કે અમે મધ્ય એશિઆમાંથી અહીં આવ્યા હતા. આ સ્મરણ ચિન્હોના આધારે એમ સિદ્ધ થતું નથી કે આર્યો ત્યાંથી અહીં આવ્યા હતા. પ્રત્યુત એમજ સિદ્ધ થાય છે કે તેમણે ત્યાં જઇને આર્યસંસ્કૃતિ સ્થાપી હતી.

વેદને અથવા શબ્દને અનિત્ય માનનાર નૈયાયિકોના મતનું ખણ્ડન શબરસ્વામીએ મીમાંસાદર્શનના ભાષ્યમાં, પતંજલિએ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં, કુમારિલે શ્લોકવાર્તિકમાં, પ્રભાકરે બૃહતી અને ઋજુવિમલામાં, અને તત્પશ્ચાત્ થયેલા અનેક મીમાંસકો, વેદાગ્નિઓ તથા વૈયાકરણોએ કર્યું છે. આ સ્થલે તે વિષયનો પ્રાચીન પદ્ધતિએ વિચાર અસ્થાને ગણાશે. કારણ કે તેમાં અમે નવી યુક્તિઓ દાખલ કરી શકીશું નહિ. જે કહેવાઇ ગયું છે તેનોજ અનુવાદ કરવાનો રહ્યો. તેવા અનુવાદો પણ અનેક સ્થલે થયા છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યની માન્યતાનું સમર્થન કરવા માટે પણ તે વિષયની ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ અમે કરતા

નથી. કારણ કે જે વસ્તુ અનેકવાર મહત્પુરુષોદ્વારા સિદ્ધ કરાયેલી છે, તેને સિદ્ધ કરવાનું કાંઇપણ પ્રયોજન નથી. અને જો કદાચિત્ તેનો સમાવેશ પ્રસ્તુત લેખમાં થાય તો લેખનો આકાર વધી જાય અને તે ભાગને સર્વ સામાન્ય વૈષ્ણવો સમજી પણ નહિ શકે. સાધારણ શિક્ષિત વૈષ્ણવો પણ શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્તો સમજી શકે એવા સદુદ્દેશથી વિદ્વાન્ અનુવાદકે આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં અત્યંત કઠિન અને વિદ્વદ્ગમ્ય વિષયોનો સમાવેશ કરવો અયોગ્ય છે. અમે તે વિષયની ચર્ચા "**મીમાંસાન્યાયપ્રકાશ**"ની ટીકામાં દાખલ કર્યો છે. અને જો શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી "**પ્રસ્થાનરત્નાકર**"ની ટીકા સિદ્ધ કરવાનો અમારો મનોરથપૂર્ણ થાય તો તેમાંએ તે વિષયની ચર્ચા સંસ્કૃત ભાષામાં દાર્શનિક પદ્ધતિએ કરીશું. આ સ્થલે માત્ર શ્રીમહાપ્રભુજી વેદના વિષયમાં શું માને છે તેનુંજ દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. આપશ્રીની માન્યતા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓને અનુસરે છે. જેને તે વિષયમાં શંકા હોય તેણે શાબરભાષ્ય, શ્લોકવાર્તિક, બૃહતી, ઋજુવિભાગ, પાતઞ્જલ મહાભાષ્ય, વેદાન્ત દર્શન, સાયણાચાર્યની ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકા વગેરે આપ્ત ગ્રંથો વાંચીને શંકાની નિવૃત્તિ કરવી. હવે અમે શ્રીમહાપ્રભુજીનું વેદ વિષયક મન્તવ્ય શું છે તે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. શ્વેતાશ્વતરીયશાખાના મન્ત્રોપનિષદ્‌માં એક શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે.

"**यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।**
**तँह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥**" ६-१८

જે આદિદેવે પૂર્વે સૃષ્ટિનાઆરંભમાં બ્રહ્માનો ( વેદ પુરુષનો ) આવિર્ભાવ કરીને તેને વેદો આપ્યા. અર્થાત્ બ્રહ્માના હૃદયમાં વેદ સ્વકીય જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો તે આત્મદેવને હું સંસારના તાપથી સંતપ્ત થયેલો જીવ શરણાગમન કરું છું. આ શ્રુતિ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વેદ એટલે ભગવત્સંબંધી અલૌકિક જ્ઞાન રાશિ[illegible]નો પ્રભુએજ કૃપા કરીને બ્રહ્માના કે જેનો વેદપુરુષ તરીકે આવિર્ભાવ પોતેજ કર્યો છે તેના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો.

अस्य निःश्वसितं वेदाः આ શ્રુતિ વાક્ય પણ અપૌરુષેય વેદનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મમાંથી થયો એમ કહે છે. "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" આ શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રથમ વાક્ય પણ ભગવાનનેજ વેદરાશિના પ્રકાશક સ્વીકારે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમશ્લોકને વેદના બીજરૂપ ગાયત્રીનું સ્વરૂપ કહે છે. જેમ વેદ[illegible] ગાયત્રી બીજ છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત નિગમકલ્પતરુનું પરિપકવ રસાળ ફલ હોવાથી પ્રથમ શ્લોક બીજરૂપ ગાયત્રીનુંજ સ્વરૂપ છે. આ ગાયત્રીરૂપ પ્રથમશ્લોક પણ એજ પ્રતિપાદન કરે છે કે વેદનો આવિર્ભાવ ભગવાન્માંથી થયો અને ભગવાન્જ કૃપા કરીને તે અલૌકિક જ્ઞાનરાશિનો પ્રકાશ કરે છે, અન્ય નહિ. આ સ્થળે શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરી છે કેઃ— "नामप्रपञ्चकारणमाह-तेने इत्यादिना। यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं वक्तुमशक्यं, तथापि रूपप्रपञ्च आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तम्। बन्धमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतो भिन्नतया निरूपणम्। त्रिविधाप्युत्पत्तिर्वेदे नास्ति। किन्तु प्रलये सूक्ष्मतयाऽवस्थानम्। यथा वर्णानामनेकभाषाविततत्वं विस्तारस्तथा श्रुतेरपि वेदशाखाभेदेन विस्तारः। ब्रह्म वेदम्। अविकृतत्वाय तथावचः। हृदेति मनःपूर्वकम्। स्वार्थमेतदिति भावः। पुराणेन सहेति वा। पुराणं हृदयं स्मृतमिति वचनात्। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति ब्रह्मार्थं वेदविस्तारः। भगवत्तात्पर्यं वेद एव, न लोक इति वा हृदेत्युक्तम्। य इति गायत्रीतृतीयपादस्थस्य ग्रहणम्॥ तेन सर्वप्रेरकत्वमायाति। अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः। यत इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यत्वात्। आदिकवये ब्रह्मणे वेदमार्गेण ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः। अन्येषां वेदनिष्ठानामपि

**तद्रूपेणैव मुक्तिरिति भावः । शब्दरसाभिज्ञत्वाय कविपदप्रयोगः । गोपनार्थमन्यथाकथन सामर्थ्याय वा । नह्यन्यस्तादृशोऽस्तीत्यादिपदम् । कविदोषाभावाय वा । नानाविधस्तोत्रेण वा सन्तुष्टो भगवान् तस्मै वेदं प्रकाशितवानित्यादिकविपदप्रयोगः । "**

ઋગ્વેદ સંહિતા ૮–૨–૨૩ માં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ સંભળાય છે:—

**"यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविदन्नृषिषु प्रविष्टाम्"**

આ વાક્ય પણ [1]યજ્ઞરૂપ પ્રભુની કૃપાથી વેદ વાણીની પ્રાપ્તિ બતાવે છે

હવે તે ઇશ્વર કોણ અને બ્રહ્મા કોણ તેનો વિચાર કરીશું કે જેની પાસેથી બીજા બધાને તે અલૌકિક જ્ઞાનરાશિની પ્રાપ્તિ થઇ. પાતંજલ દર્શનના પ્રથમ પાદનું ૨૪ મું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:–

**" क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृशः पुरुषविशेष ईश्वरः "**

જે ક્લેશ કર્મ વિપાકાશયથી અપરામર્શ હોય તે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર છે. તેનેજ વૈદિકો " रसो वै सः " "તે રસજ છે. રસરૂપ છે." એમ કહીને બોલાવે છે. જેને વેદમાં [2]બ્રહ્મ, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા અને ભાગવતમાં ભગવાન્ કહે છે તેજ આ ઇશ્વર છે. તે ઇશ્વર બ્રહ્મા આદિનો ગુરુ છે.

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनावच्छेदात् ( પાતંજલ દર્શન ૧–૨૬.) તે ઇશ્વર પૂર્વજોનો (બ્રહ્માદિનો) પણ ગુરુ છે, કેમકે તેનો કાલ વિભાગ થઇ શકતો નથી. ઇશ્વરનો કાલ વિભાગ થતો નથી અને ઇશ્વર પ્રતિપાદિત જ્ઞાન રાશિનો કાલ વિભાગ થાય છે આ પણ એક મૂર્ખ કલ્પનાજ છે. વેદ નિત્ય છે એમ મહર્ષિ જૈમિનિ પણ કહે છે. "कर्मैक तत्र दर्शनात्" (૧–૧–૬ મીમાંસા દર્શન) આ સૂત્રથી આરંભીને બાર સૂત્રો વડે વેદ અનિત્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કર્યો અને પછી नित्यस्तु स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात " (૧–૧–૬ મીમાંસા દર્શન) ઇત્યાદિ છ સૂત્રો વડે વેદ નિત્ય છે એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો. તેમજ ભગવાન્ વેદ વ્યાસે પણ ઉત્તર મીમાંસામાં अत एव च नित्यत्वम् ( ૧–૩–૨૯ વેદાન્ત દર્શન) આ સૂત્ર વડે વેદનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

હવે અહિં શંકા થાય છે કે જો વેદ નિત્ય હોય, અનાદિ હોય, ઇશ્વરરૂપ હોય તો તેમાં ઇતિહાસ કેમ આવે છે? વસિષ્ઠ, ઉર્વશી, વિશ્વામિત્ર આદિનાં નામો ક્યાંથી આવ્યાં? उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्को वारवन्तः" આ વાક્યમાં તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ઉર્વશી આદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં નામ અને કથાઓ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે વ્યક્તિઓ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પછી ઋચાઓ રચાઇ છે. જે મંત્રનો જે ઋષિ હોય તેજ તે મંત્રનો પ્રણેતા કહી શકાય. જેમ રામાયણ, મહાભારત અને રઘુવંશ વગેરેના પ્રણેતા ક્રમશઃ વાલ્મિકિ, બાદરાયણ અને કાલિદાસાદિ છે તેમજ વૈદિક ઋચાઓના પ્રણેતા પણ તત્તન્મંત્રોના ઋષિઓ હોઇ શકે. અને તેમના સમયનો નિર્ણય પૌરાણિક કથાઓના આધારે થઇ શકે તેમ હોવા છતાં વેદનો કાલ નિર્ણય અશક્ય છે એમ કહેવું અને માનવું સર્વથા અસંગત છે.

આ પ્રકારે આધુનિક વિદ્વાનો જે યુક્તિ આગળ ધરે છે, તે પણ વૈદિક જ્ઞાન શૂન્યતાનુંજ દ્યોતન કરે છે. કારણ કે સંહિતામાં કે બ્રાહ્મણોમાં જે સ્થળે વસિષ્ઠાદિ નામો દષ્ટિપથ થાય છે, તે કાંઇ ઐતિહાસિક વસિષ્ઠાદિનાં નામો નથી. જો હું મારા પુત્રનું નામ "રામ" અને તેની પત્નીનું નામ "સીતા" રાખું તો પણ દાશરથિરામ અને જનકાત્મજા સીતાનાં પરિચાયક નામો છે એમ તો નજ માની શકાય.

---

१ यज्ञो वै विष्णुः । २ वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥

તેમજ વસિષ્ઠાદિના નામનું સામ્ય હોવાથી વેદનું અનિત્યત્વ કૃતકત્વ સિદ્ધ થતું નથી. વેદમાંજ વસિષ્ઠાદિ શબ્દોની નિરુક્તિ પણ બતાવી છે. છાંદોગ્યમાં યો ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह स्वानां भवति, वाग्वाव वसिष्ठः" આ શ્રુતિ વડે વસિષ્ઠ પદાર્થનું નિર્વચન થાય છે. એજ પ્રમાણે તે તે પદાર્થોની વ્યુત્પત્તિ વેદમાંજ છે. નિરુક્તમાં "इन्द्रशत्रुः तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रो ऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपांच ज्योतिषांच मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—" ૨–૫–૨૨ વૃત્રની કથાનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમજ પ્રજાપતિનું સુતાનુગમન, ઇન્દ્રનું અહલ્યાનુગમન ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. જે લોકો વેદ ઉપર આક્ષેપ કરે છે, તેઓ પ્રથમથીજ પોતાનું એક પ્રકારનું મન્તવ્ય બાંધી લે છે, અને પછી કલ્પતરુ સદૃશવેદમાંથી સ્વમન્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરે છે. પછી તે પ્રમાણ વાક્યોનો પૂર્વાપર સંબંધ ગમે તે હોય, તેની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. જે વ્યક્તિએ સંપૂર્ણવેદનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વૈધ રીતે ગુરૂપસત્તિ પૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે, અને પક્ષપાતનાં ચશ્માં ઉતારી નાંખ્યા છે, તેજ વેદના તત્ત્વને જાણી શકે. આવા અભ્યાસીઓ તો ઋષિમુનિઓજ હતા. કે જેમને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિનો અથવા અર્થ પ્રાપ્તિનો લોભ ન હતો. આધુનિકો પાશ્ચાત્યોનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદને જાણવાનો દાવો કરે છે અને નવનવા અર્થ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરીને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. તેમને વાસ્તવિક તત્ત્વ અગમ્યજ હોય છે. જેમને મૌલિકતાનો ચેપી રોગ લાગુ પડી ગયો છે, અને તેઓ જે વેદના વિષયમાં પોતાના સ્વતન્ત્ર (?) વિચાર દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમણે લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે વૈદિક તત્ત્વ શોધકો સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર ન હતા, પણ ગુરૂપસત્તિદ્વારા અધીત વેદવેદાન્ત હોવા છતાં તપ અને બ્રહ્મચર્ય (સયમ) દ્વારા પરમાત્માનો પ્રસાદ મેળવીને વલ્કલ વસ્ત્રો પરિધાન કરનારા અને ઉંછવૃત્તિથી જીવન નિર્વહન કરનારા પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યશ્લોકો હતા. તેઓ વૈદિકતત્ત્વ શોધીને અનધિકારીના હાથમાં અર્પવાનું અવિચારશીલ પગલું ભરતા નહતા. પણ ઉત્તમ અધિકારીને એ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व કહેતા હતા. અને તેની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીનેજ જ્ઞાન અર્પતા હતા. નહિ કે ઓક્ષફોર્ડમાં જઇને બે ચાર ભાષણો કરીને. અત્યારે પણ વાસ્તવિક વૈદિક જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે પૂજ્ય ઋષિ મુનિઓનુંજ અનુસરણ કર્તવ્ય છે. અને તદનુષ્ઠિત તપના પ્રભાવેજ જાણી શકાય છે.

કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે અમુક ઋષિને દક્ષિણ દેશનું જ્ઞાન ન હતું. તે ઋષિના સમયમાં આર્યો દક્ષિણમાં આવ્યા નહતા, કારણ કે વેદમાં ગંગા, યમુનાનુંજ નામ આવે છે તેથી પંજાબમાંજ તેઓ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પણ એક પ્રકારનો પ્રમત્તપ્રલાપજ કહી શકાય. પૂર્વાપર અનુસંધાન જોયા વિના કહેવું કે અમુકને અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન નથી તે અયોગ્ય છે. આધુનિક શોધ ખોળનું વિચિત્ર પરિણામ અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયું છે. જાવા ટાપુમાં થોડાક શિલાલેખ મળ્યા છે. તેમાંથી એકમાં દાનનું વર્ણન છે. પણ તે લેખનો અર્થ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને યજ્ઞ કર્યો છે. ત્યાં એક પ્રસ્તર સ્તૂપ છે. તેમાં તે શિલાલેખ મળ્યો છે. "इष्ट्वा" અને "यूप" આ બે શબ્દ છે, તે ઉપરથી પશ્ચિમના વિદ્વાને અનુમાન કર્યું છે કે આ યજ્ઞીય યૂપ છે, દાનનો સ્મરણ સ્તંભ નથી. જો તે વિદ્વાન્ (?) ને ધાતુપાઠજ અવગત હોત તો સમજી શકત કે યજ્ દાનાર્થક પણ છે. અને જો શ્રૌતસૂત્રનું અધ્યયન કર્યું હોત અને કોઇ સારા યાજ્ઞિક પાસેથી યજ્ઞીય યૂપનો આકાર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પ્રસ્તર સ્તૂપને યજ્ઞીય યૂપ કહેવાનું સાહસ ન થાત. એક પશ્ચિમના વિદ્વાને જે અર્થ કર્યો છે તેજ બરાબર છે એમ પૌર્વાત્ય પ્રોફેસરો પણ સ્વીકારે છે. આજ પ્રકારનું અજ્ઞાન વૈદિક કાલ નિર્ણયમાંએ દૃષ્ટિપથ થાય છે.

વૃત્રની કથાની પેઠેજ પ્રજાપતિએ કરેલું સુતાનુગમન પણ વેદમાં છે. તેનું તત્ત્વ વેદમાંજ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે:—

"प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्—"

ઇત્યાદિ વાક્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. " પ્રજાપતિએ સ્વદુહિતામાં ગમન કર્યું " એનો **અર્થ શું થાય?** જૈમિનિ મહર્ષિ કહે છે કે તેમાં કાંઇ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પ્રજાપતિ કોઇ વ્યભિચારી પુરુષ નથી પણ પવિત્ર સવિતા દેવ છે. કુમારિલભટ્ટ લખે છે કે:—

" प्रजाप्रतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । सच अरुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत् । सा तदागनम देवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेज व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः" પ્રજાપતિ એટલે જેને પ્રજાપાલનનો અધિકાર છે એવો આદિત્ય પ્રજાપતિ શબ્દથી કહેવાય છે. અને તે અરુણોદયવેલાએ ઉષાની પાસે જાય છે. ઉષા પણ આદિત્યના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે આદિત્યની દુહિતા અર્થાત્ કન્યા છે. અને તે ઉષામાં આદિત્ય અરુણકિરણાખ્ય બીજવપન કરે છે તેથી ત્યાં સ્ત્રી પુરુષના યોગવત્ ઉપચાર કર્યો છે." આ વર્ણન ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. જે લોકો પ્રજાપતિ એટલે ધાતા બ્રહ્મદેવ એવો અર્થ કરીને બ્રહ્મદેવપર અનુચિત વ્યવહારનો દોષારોપ કરે છે, તેમને આ કથાનું તત્ત્વ સમજાતું નથી.

આવીજ રીતે તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં " अहल्यायै जारः " ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રયોગ મલે છે. આ કથા વાલ્મિકીય રામાયણની કથા સાથે મળે છે. નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય કહે છે કે " आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता " ૩–૩–૪. આ સ્થલે રાત્રિને ગળી જનાર આદિત્ય "જાર" શબ્દથી ગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. નહિ કે વ્યભિચારી. હવે ક્યાં ગૌતમપત્ની અને ક્યાં રાત્રિ? કાંઇપણ મેળ નથી. છતાં વેદમાં દૂષણ જોનાર દોષ જુએ છે. જેને કમળો થાય તે પીળું દેખે. તેમાં વસ્તુનો દોષ નથી પણ તેની આંખનો જ દોષ છે. શ્રીમાન્ કુમારિલ સ્વામી આ વિષયને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

" एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव, अहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मक जरया हेतुत्वाज्जीर्यत्यस्माद्नेनैवोदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते; नतु परस्त्रीव्यभिचारात"

આ પ્રકારે પરમૈશ્વર્ય વાચક જે ઇન્દ્ર શબ્દ છે તે સમસ્ત તેજવાળા આદિત્યનો વાચક હોવાથી ઇન્દ્ર એટલે સવિતા. દિવસમાં લીન થવાથી રાત્રિને અહલ્યા કહી. તેને આદિત્ય ક્ષીણ કરે છે જરાજીર્ણ કરે છે–ગળી જાય છે. માટે આદિત્ય જ "અહલ્યાજાર" શબ્દથી લેવો. નહિ કે તે પરસ્પર વ્યભિચારથી જાર છે.

આ રીતે વૈદિક કથાઓનું તાત્પર્ય ભિન્ન હોવાથી તે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન છે એમ કહી શકાય નહિ. માટેજ **વેદ નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેનો કાલનિર્ણય પણ સર્વથા અશક્યજ છે.**

## વેદ અપૌરુષેય છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે " **तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत** " ( ઋ. સં. ૧૦ મંડલ, यजु. सं. ૩૧ अध्याय अथ. अं. ૧૯ कां. ) આ ઋતુમાં ઋક્, સામ અને યજુષની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. ભલે તે ઇશ્વરની પાસેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ તેમની ઉત્પત્તિનો કાલ તો અમુક હોવોજ જોઇએ. અને પુરુષ એટલે ઇશ્વરની પાસેથી ઉત્પન્ન થવાથી તે પૌરુષેય પણ છેજ. આ એકજ મંત્રમાં વેદની ઉત્પત્તિ બતાવી છે એમ નથી પણ બીજા મંત્રો વિદ્યમાન છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં " **ऋग्वेदएवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेदः आदित्यात्** " ૫–૫–૭ તેમજ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે "**अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम्।** " ( મ. ૧ ) આ વાક્યો વેદોની ઉત્પત્તિનાં સૂચક છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય પાસેથી વેદ ઉત્પન્ન થયા તેથી તે પૌરુષેય છે.

આ આક્ષેપ પણ અસત્ય છે. આ જે ઉત્પત્તિ બતાવી છે તે ઉત્પત્તિ નથી પણ અધ્યયનાધ્યાપનનો ક્રમ છે. भूः भुवः અને स्वः જેમાં પ્રધાન છે એવા અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે યજ્ઞોનું દોહન છે. આ સ્થલે

**अग्निवायुरविभ्यः** આ ચતુર્થી વિભક્તિ છે, દોહન શબ્દનો અર્થ અધ્યાપન થાય છે. **અર્થાત્** અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે વેદનું દોહન કર્યું—અગ્નિવાયુ અને સૂર્યને વેદ ભણાવ્યો આ અર્થ છે. **તેથી** કાંઇ પૌરુષેયત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. મુણ્ડકોપનિષદ્‌માં પણ "**ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव, विश्वस्यकर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। स भरद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥** આ શ્રુતિમાં પણ અધ્યાપનનોજ ક્રમ જતાવ્યો છે.

મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ્ આ સર્વજ વેદ છે. જે લોકો કેવલ મંત્ર ભાગને વેદ માને છે તે પણ આર્ષેય નિર્ણયને સમજી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તેમાં કોઇપણ પ્રકારનો ભેદજ નથી. બ્રાહ્મણ ભાગમાં વિધિ વાક્યો આવે છે, સંહિતામાં પ્રયોગ સમવેતાર્થ સ્મારકત્વ હોય છે અને ઉપનિષદમાં જ્ઞાન કાણ્ડનો સમાવેશ થાય છે. મંત્ર બ્રાહ્મણાદિ વ્યવહારથી પ્રકરણ જ્ઞાન થાય છે. નહિ કે મંત્ર વેદ છે અને બ્રાહ્મણ વેદ નથી. આપસ્તમ્બ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् મંત્ર અને બ્રાહ્મણને વેદ કહે છે. બ્રાહ્મણમાં આરણ્યક અને ઉપનિષદ્‌નો સમાવેશ થાય છે. શુકલ યજુર્વેદના પ્રાતિશાખ્યમાં પણ કહ્યું છે કે तच्चोदकेषु मन्त्राख्या २–१–३० शेषे ब्राह्मणशब्दः २–१–३१ મંત્ર બ્રાહ્મણનો વિભાગ કરતાં મહર્ષિ-જૈમિનિ પણ ઉભયને વેદ કહીનેજ બોલાવે છે અને आख्याप्रवचनात् १–१–३० परन्तु श्रुतिसामान्यात् १–१–३१ कृते वा नियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात् १–१–३२. આ સૂત્રો વડે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. જેમને શંકા હોય તેમણે આ સ્થળનું શ્લોક વાર્તિક વાંચવું વિસ્તારના ભયથી અમે અત્રજ વિરમીએ છીએ. **શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે વેદ ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ હોવાથી અપૌરુષેય છે.**

## વ્યાસસૂત્ર અને તત્પ્રણેતા

શ્રીમહાપ્રભુજીએ અપૌરુષેય વેદનેજ પ્રમાણત્વે સ્વીકાર્યો છે. પણ આધુનિક જીવો મન્દ બુદ્ધિવાળા હોવાથી વેદના વાસ્તવિક અર્થને સમજી શકતા નથી તેમને અનેક સ્થળે ભ્રમ થાય છે. તેથી તેમણે વેદાર્થ સમજવાનો એક ક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે. તે એ કે જો પરસ્પર વિરોધી વેદ વાક્યોનો સમન્વય કરવો હોય તો તે ગીતાથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઇએ. કદાચિત્ ગીતામાં સંદેહ થાય તો તેનો અર્થ વ્યાસ સૂત્રને અનુસરીને કરવો તથા જો વ્યાસ સૂત્રમાં પણ સંદેહ રહી જાય તો તેનું સમાધાન શ્રીમદ્‌ભાગવતને અનુસરીને કરી લેવું. અર્થાત્ વેદનો અર્થ ગીતા, વ્યાસ સૂત્ર અને શ્રીમદ્‌ભાગવતને વિરુદ્ધ ન હોવો જોઇએ. શ્રીમહાપ્રભુજીને વેદ વ્યાસના મતથી વિરુદ્ધ વેદાર્થ અભીષ્ટ નથી, આપ શ્રી વેદવ્યાસનેજ व्यासोऽस्माकं गुरुः કહીને સંબોધે છે. આપશ્રીને વેદવ્યાસ માટે ઘણું માન છે. કેટલાક લોકો મહાભારતના પ્રણેતા વ્યાસ અને બ્રહ્મસૂત્રના પ્રણેતા વ્યાસ તેમજ ભાગવત પ્રણેતા વ્યાસમાં અન્તર માને છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી આ ત્રણે ગ્રંથોના પ્રણેતાને વેદવ્યાસનાજ નામથી ઓળખે છે. જેણે વેદ વિભાગ કહીને શાખાઓ જુદી પાડી તેજ મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રણેતા છે. પારાશર્ય વેદવ્યાસ ભગવાનની કલાનો અવતાર છે. ભગવન્નિઃશ્વાસરૂપ વેદના તાત્પર્યને તેજ યથાર્થરૂપે જાણે છે. તેથીજ તેમણે શાખાઓને જુદી પાડી છે. અને મહાભારત બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં વેદાર્થનો વિચાર કર્યો છે. આ ત્રણે ગ્રંથોમાં વેદનોજ વિચાર હોવાથી શ્રીમહાપ્રભુજી તેમને વેદના અર્થ નિર્ણાયક તરીકે સ્વીકારે છે.

## તૃતીય ચતુર્થાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" આ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ઉપનિષદ્‌જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે. માટેજ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં થાય છે એમ પ્રતીતાર્થ નિરાકરણ

પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું દ્વિતીયાધ્યાયમાં વિરૂદ્ધ સ્મૃતિઓનું નિરાકરણ કરી શ્રુતિ વાક્યોનો એ પરસ્પર વિરોધ પરિહાર કર્યો. આ પ્રકારે અવિરોધ સિદ્ધ થવાથી સર્વ ઉપનિષદો બ્રહ્મ પર છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે તૃતીયાધ્યાયમાં તે ઉપનિષદોની બોધકતા નિર્વિચિકિત્સ શાબ્દજ્ઞાન વડે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કેવી રીતે થાય એમ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે ઋષિઓએ પોતપોતાની બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારે ઉપનિષદોની બોધકતાનો વિચાર કર્યો છે, તે સર્વની નિવૃત્તિ કરવા માટે આ તૃતીયાધ્યાયનો આરંભ છે. દ્વિતીયાધ્યાયમાં પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત સમન્વયમાં જ્યાં વિરોધના સમાન થતો તેની નિવૃત્તિ કરી છે. તેથી તે પ્રથમાર્થ બોધક અવિરોધાધ્યાય ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે. તેજ રીતે તૃતીયાધ્યાય પણ પ્રથમાધ્યાયમાં વિષયીભૂત જે ઉપનિષદો છે, તેમાં રહેલી બોધકતા પ્રકારનું શોધન કરેલું છે. આથી દ્વિતીય અને તૃતીયાધ્યાયનો ઉપજીવ્યોપજીવક ભાવ સિદ્ધ થાય છે. અથવા શેષશેષીભાવ (અંગાંગીભાવ) સિદ્ધ થાય છે. સમન્વયાધ્યાય શેષી અને દ્વીતીય તૃતીયાધ્યાય શેષભાવમાં દાખલ થાય છે, કારણ કે તૃતીયાધ્યાયમાં વિદ્યા વિષયત્વે કરીને સમન્વય થયો છે. આ ત્રણે અધ્યાયોની સામાન્ય વિશેષભાવ સંગતિ છે. ઉપજીવ્ય ઉપજીવકભાવનો અર્થ કાર્યકારણ ભાવ થાય છે. તદનુસાર ઉપજીવક વિદ્યાકાર્ય છે તેજ તૃતીયાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

શાસ્ત્રમાં તૃતીયાધ્યાયની સાધનાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધિ છે, તો પછી આ સાધનોનોજ વિચાર અધ્યાયાર્થ થવો જોઇએ, નહિ કે બોધકતા પ્રકારનો વિચાર અધ્યાયાર્થ છે એમ એક શંકા થઇ શકે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

ગુરુ મુખથી ઉપનિષત્ પ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું શ્રવણ કર્યા પછી સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મ થાય છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પરસ્પર કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ અધ્યાય દ્વય વડે માનીને અનંતર નિદિધ્યાસન અર્થાત્ સમાધિ માનસી સેવા છે. સમાધિરૂપ જે માનસી સેવા બતાવી તેનો ઉપાય ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા છે. યદ્યપિ માનસી સેવાનું સાધન તનુની અને વિત્તની સેવા છે તથાપિ જૈમિનિ મતનોએ ઉપન્યાસ કરેલો હોવાથી કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યારે ભક્તિ થાય, અને ઉપાસના વડે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે તેથી ઉપાસનાને સાધનત્વે કહી છે. તે ઉપાસનાઓ સર્વ શાખાઓમાં ક્વચિત્ "आत्मेत्येवोपासीत" ઇત્યાદિ વાક્યો વડે અને ક્વચિત્ પ્રકરણ વડે જણાવી છે. અર્થાત્ એક વાક્ય અથવા પ્રકરણમાં પઠિત ઉપાસના તત્પ્રકારનો બોધ કરાવીને વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે વિદ્યાને તે પ્રકારનાં વાક્યો જેમાં હોય તેવી સર્વ શાખાઓ એક સાથેજ બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના જે અર્ચિરાદિ વિદ્યાના પ્રકારો છે તે ઉપનિષદોમાં વર્ણિત છે અને તેવા વાક્યોની બોધકતા આ તૃતીયાધ્યાયમાં દર્શાવી છે. તેથી તે સાધનાધ્યાય કહેવાય છે. જો બોધકતાનો વિચાર ન હોય તો સર્વ શાખાઓ મળીને એક વિદ્યા કહે છે કે અનેક તે જાણી શકાય નહિ. અને તે જાણ્યા વિના સાધનોનો નિર્ણય પણ થાય નહિ. માટેજ બોધકતા પ્રકાર અર્થજ વિશેષ રમણીય છે. અને આજ અર્થ રશ્મિકારને પણ સંમત છે.

જો ઉપનિષદ્માં રહેલી બોધકતાનો પ્રકારજ આ અધ્યાયનો અર્થ હોય તો સંસાર ગતિ પ્રભેદ સન્ધ્ય સૃષ્ટિ આદિ અધિકરણોમાં તો કેવલ બોધકતાજ છે પ્રકાર નથી તેની સંગતિ શી રીતે થાય?

તેની પણ સંગતિ થાય છે. "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" આ શ્રુતિમાં પરપ્રાપ્તિનું સાધન જે જ્ઞાન કહ્યું તે અપરોક્ષ જ્ઞાનજ વિપક્ષિત છે. 'तस्मिन्दृष्टे परावरे' "आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દર્શન-જોવું એજ કહ્યું છે. અને તે દર્શન કાંઇ શબ્દ શ્રવણ માત્રથી સંભવતું નથી; માટે શ્રવણ પછી મનનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે મનન "मन्तव्यः" ઇત્યાદિ વિધિ વાક્યો વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે મનન ચિત્ત શુદ્ધિ વિના સંભવતું નથી. જે સ્થળે શ્રવણ માત્રથી ફળ કહ્યું હોય ત્યાં પણ શુદ્ધિની જરૂર તો હોય છેજ. અને શ્રવણ માત્રથી જેને ફળ મળે છે ત્યાં અવશ્ય શુદ્ધિ છેજ એમ પણ ફલબલથીજ

સિદ્ધ થાય છે. માટે જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધિ હોય તોજ વિચારરૂપ સાધન સહિત પુરુષમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા જો પ્રભુ વરણ કરે તો જન્મ કર્મની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ યોગમાં મનઃ શુદ્ધિથીજ ફ્લ મળે છે. તેમ "अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा' આ શ્રુતિને અનુસરીને જન્માદિ શુદ્ધિ ન હોય અને પ્રભુ કૃપા કરીને વરણ કરે–વરીલે તો મનઃ શુદ્ધિ થઇ જાય છે. ધ્યાનબિન્દુ ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કેઃ–मयि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेन" જો ઘણા યોજનો સુધી વિસ્તૃત થયેલું પર્વત સમાન પાપ હોય તો પણ જ્ઞાન યોગ વડે તે ભેદાય છે. અર્થાત્ જ્યારે પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે બધાંએ પાપો પોતાની મેળેજ દૂર થઇ જાય છે. પ્રભુ જ્યારે વરણ કરે છે ત્યારે "अपूतः पूतो भवति" આ ગોપાળતાપિન્યુપનિષદ્‌ની શ્રુતિને અનુસરીને ભક્ત પૂતાત્મા થઇ જાય છે, તેને અન્ય સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી.

અધિકારી હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે, તેમાંથી ઉત્તમ અને મધ્યમની શુદ્ધિ વરણ અને યોગ વડે થઇ જાય છે. તેથી તેની શુદ્ધિનો વિચાર આ સ્થળે કર્યો નથી. કિન્તુ પ્રથમપાદમાંજ જઘન્ય અધિકારીનીજ શુદ્ધિનો વિચાર કરેલો છે. શ્રીમદ્‌વેદવ્યાસ બાદરાયણનો જઘન્ય અધિકારીઓ માટેજ આ પ્રયાસ છે.

દ્વિતીયપાદમાં જીવની અવસ્થાદિના વિચાર પૂર્વક તેની બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતાનો વિચાર આવે છે- જીવની યોગ્યતાનો વિચાર કરવાથી જીવનો મુક્તિમાં અધિકાર સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય.

તૃતીય પાદમાં અંતરંગ સાધન જે કર્મજ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસના તેનો વિચાર કરીને તે તે પ્રકારની ઉપાસનામાં કહેલા ગુણોનું ચિંતન છે અર્થાત્ અમુક પ્રકારની ઉપાસનામાં અમુક પ્રકારના ગુણ છે તેનો વિચાર આવે છે.

ચોથા પાદમાં બહિરંગ વિચાર વડે સ્થૂલ દેહવડે અને સાધારણ તથા જે બહિરંગ સાધનોનું આશ્રમ ધર્માદિનું આચરણ કરવામાં આવે છે તેનો વિચારકરી પૂર્વોત્તર કાંડનો યજ્ઞ, તપ, શમદમાદ તથા શ્રવણાદિ ભગવદ્ધર્મોનો ઉપસંહાર આવે છે. અર્થાત્ પ્રથમપાદમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ જઘન્યાધિકારીઓની સ્વરુપ યોગ્યતા અને સહકારી યોગ્યતા પ્રથમ સિદ્ધ થાય ત્યારે દ્વિતીય પાદોક્ત રીતિથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી યથાધિકાર તે તે પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. અને ઉત્તમ તથા મધ્યમ અધિકારીને દ્વિતીય પાદોક્ત બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરવામાં યોગ્યતા હોવાથી પ્રથમ પાદોક્ત યોગ્યતા ન હોય તો પણ યથાધિકારે વરણ થાય તો બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઇ જાય અને પછી તે નિશ્ચિત કરેલા બ્રહ્મ સ્વરુપની તદુચિત રીતે ઉપાસના કરે ત્યારે બહિરંગ સાધનો સહ પરપ્રાપ્તિ થાય.

ચતુર્થાધ્યાયમાં પૂર્વોક્ત સાધન કરનારા જીવને જે ફ્લની પ્રાપ્તિ થાય તેનું નિરૂપણ આવે છે. જેમ સમન્વય અને અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિઓનો સમન્વય અને પરસ્પર વિરોધાભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, અને તૃતીયાધ્યાયમાં શ્રુતિઓની બોધકતાનો પ્રકાર બતાવ્યો તેમજ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્ અક્ષર બ્રહ્મને જાણનારની અવસ્થાનું નિરુપણ કરવાથી ક્રમથી સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત પરબ્રહ્મનું ફ્લ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

## માયાવાદની સમીક્ષા

માયાવાદીઓ જીવને પ્રતિબિંબ માને છે અને સર્વ જગતને મિથ્યા કહે છે. તેમજ જગત્‌માં રહેલા વેદનું પણ મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી તેમનો મત વૈદિક નથી એમ કહી શકાય. જો વૈદિક મત હોય તો જીવને પ્રિતિબિબ માની શકાય નહિ પણ તેઓ માયામાં ફસાયલા હોવાથી તેમની બુદ્ધિ પણ માયિક થઇ ગઇ છે. વસ્તુતઃ જીવ અંશ છે અને અંશીની સેવા કરવી એજ તેનો ધર્મ છે.

## જીવ પ્રતિબિમ્બ નથી.

માયામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે, તે ઇશ્વર છે, અને તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે માયા શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી તે ઇશ્વરના જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકતી નથી. અને અવિદ્યામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે–જીવ છે, તે અજ્ઞ છે કેમકે અવિદ્યા મલીન સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકે છે, આ જીવ, ઇશ્વર અને શુદ્ધ, ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને માયાવડે પરસ્પર ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. અને વ્યવહાર દશામાંજ જીવની અવિદ્યાથી આ જગત્‌ની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ અવિદ્યા, માયા ઉપાધિ આ સર્વ મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે એમ માયાવાદીઓ કહે છે.

પરંતુ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તની કસોટી ઉપર માયાવાદ વેદ વિરુદ્ધ ઠરે છે. કારણ કે રૂપ, રૂપવાન્ અને રૂપવાન્‌માં રહેલા સંયોગ, વિભાગ વગેરે ધર્મો આટલાજ પદાર્થોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તો (માયાવાદીઓ) જેને બ્રહ્મ કહે છે તે નીરુપ છે, અર્થાત્ કહેવાતા નીરુપ બ્રહ્મનું રૂપ, રૂપવત્ત્વ અને તન્નિષ્ઠ ધર્મ કોઇપણ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ કેમ હોઇ શકે? બીજી દલીલ તમે (માયાવાદીઓ) એમ કહો છો કે મલીન સત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યામાં ચૈતન્ય પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે જીવ કહેવાય છે. પ્રતિબિમ્બ દર્પણાદિ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ પડે છે, મલીનમાં નહિ. અવિદ્યાને તમે મલીન કહો છો અને તેમાં પ્રતિબિમ્બ પણ માનો છો, તે કેમ સંભવે? વળી તમે જે પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિપાદન કરો છો તે આ પ્રકારે યુક્તિથી ખણ્ડિત છે. તમારા મતના સમર્થનમાં તમે શ્રુતિ કે સૂત્રનું પ્રમાણ મૂકી શકતા નથી. ત્યારે તે સિદ્ધાન્ત કેમ માની શકાય? તમે પ્રતિબિમ્બની કલ્પના માત્ર કરો છો. કલ્પના પણ જો લોકાનુકુલ હોય તોજ માની શકાય, લોક વિરુદ્ધ કલ્પનાના સ્વીકારમાં અનુપપત્તિ થાય. તેથી તમારી લોકવિરુદ્ધ કલ્પના સર્વથા માનવા લાયક નથી. જો નીરુપનું પ્રતિબિમ્બ મલીન પદાર્થમાંએ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય તો વાયુ (જે નીરૂપ છે, તેનું) નું પ્રતિબિમ્બ કાષ્ઠમાં (મલીનમાં) દૃષ્ટિગોચર થવું જોઇએ. જો તેમ થાય તો તમારી કલ્પના માની શકાય. અન્યથા કદાપિ માનવા યોગ્ય નથી.

માયાવાદીઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે આકાશ નીરુપ છે, અને તેનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં પડે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે નીરુપ બ્રહ્મનુંએ પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે. અદ્યાપિ મલીન છે તથાપિ એક બાજુએ તે સ્વચ્છ પણ છેજ. તેથી તેમાં પ્રતિબિમ્બની કલ્પના લોક વિરુદ્ધ ન કહી શકાય. જેમ રજતપાત્ર પૃષ્ઠ દેશસ્થિત ઘટાદિ પદાર્થનું આવરણ કરે છે અને બીજીબાજુએ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પણ ગ્રહણ કરે છે તેમ અવિદ્યા જ્ઞાનનું આવરણ અને ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમજ સૂર્યગ્રહણ સમયે કાજળથી મલીન થએલો કાચ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરે છે. આ પણ પ્રત્યેકનો અનુભવ છે, તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ સર્વથા અયુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આ સ્થલે માયાવાદીઓ ભૂલ કરે છે. કારણ કે જો આકાશનું પ્રતિબિમ્બ કદાચ માની પણ લેઇએ તોપણ તે ઉપરથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પ્રભાસહિત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, અને પ્રભાને રૂપ છે. પ્રભાને નીરૂપ કોઇપણ કહેતું નથી. તેથી આકાશનું પ્રતિબિમ્બિત થવું બ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં પ્રમાણત્વે કેમ સ્વીકારી લેવાય? પ્રભા સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષથી આકાશમાં સ્થિત છે. તેથી સ્વરૂપ સંબંધે આકાશને પણ રૂપવાન્ કહી શકાય. પણ તમારૂં બ્રહ્મ તો સર્વથા રૂપસંબંધથી શૂન્ય જ છે. વાસ્તવિક રીતે રૂપવાનનુંજ પ્રતિબિમ્બ થાય છે. આ સ્થલે "રૂપવાન્" શબ્દનો અર્થ દશ્ય પદાર્થ છે. આકાશ રૂપવાન્ નથી, તથાપિ વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને તેનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પરંતુ માયાવાદીઓનું બ્રહ્મ તો રૂપરહિત હોવાથી તથા દશ્ય પદાર્થ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય તેમ નથી.

બીજી દલીલ માયાવાદીઓ એવી કરે છે કે પ્રતિબિમ્બમાં દશ્યત્વની અપેક્ષા રહે છે, અને દશ્ય-

ત્વમાં એ રૂપની અપેક્ષા હોય છેજ. જો આકાશ નીરૂપ હોવા છતાં પણ વસ્તુ સ્વભાવ વડે તે દશ્ય છે તો વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીનેજ બ્રહ્મનું પણ પ્રતિબિમ્બ કેમ ન હોય ?

માયાવાદીઓની આ દલીલ પણ લૂલી છે. કારણ કે જો માયાવાદીની દલીલ કદાચ માની લેવાય તોપણ તેમનાજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભયે વ્યાપક છે. અને વ્યાપકનું વ્યાપકમાં પ્રતિબિમ્બ અસંભવિત છે. અને આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષમાં દેખાય છે, માટે તે સ્થલે વસ્તુ સામર્થ્ય માની લેવું પડે છે. જો સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ પડે તો અનવસ્થા થાય. જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિધ્ધ છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય નહિ. માયાવાદી એમ પણ કહે છે, કે જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ આથર્વણ શ્રુતિ વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આથર્વણ શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે—

**एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।**
**एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥**

એકજ પરમાત્મા અવિદ્યાકલ્પિત અને વસ્તુઓમાં સ્થિત છે, ઉપાધિના સંબંધ વડે કરીને તે જલસ્થિત ચંદ્રની પેઠે અનેક રૂપે દેખાય છે. આ શ્રુતિ વાકય ચંદ્ર અને જલનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે તેથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પણ માની શકાય છે. તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव " આ શ્રુતિ છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય છે. વળી तत्त्वमसि ઇત્યાદિ અભેદ બોધક શ્રુતિઓ વડે તે પ્રતિબિમ્બ બ્રહ્મનુંજ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટેજ યદ્યપિ બ્રહ્મ સર્વથા રૂપરહિત છે તથાપિ તેનું પ્રતિબિમ્બ અવિદ્યામાં પડે છે, એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી.

માયાવાદીની આ વાર્તા પણ વૈદિક સિદ્ધાન્તથી સર્વથા અનુપાદેય છે. કારણ કે "एष एव हि भूतात्मा" વગેરે વાકયો વડે જલચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત દેખાડીને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી; આ તો માત્ર ભ્રમ છે. જલચંદ્રનો અર્થ "પ્રતિબિમ્બ" નથી, પણ મણ્ડલાકારથી પ્રતીત થતા જલપ્રવિષ્ટ ચંદ્રકિરણજ વાસ્તવિક અર્થ છે. અને સમ્પૂર્ણ શ્રુતિનો આશય એમ છે કે જેમ ચંદ્ર પોતાના કિરણરૂપી અંશ વડે જલમાં સ્થિતિ કરીને કિરણ-મણ્ડલ-રૂપે એક કંપાદિરૂપ થઇને નાનાત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમજ બ્રહ્મ પ્રતિશરીર જીવરૂપે, એક હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્રિયોના રૂપથી અનેકત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. વળી કોઇ શાખામાં "बहुधा" ના સ્થાને "दशधा" એવો પણ પાઠ છે. તે પણ અમારાજ અર્થનો પોષક છે. ત્યાં " दशधा " નો અર્થ દશ ઇન્દ્રિયો એમ થાય છે. વળી જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરવા માટે " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव " આ શ્રુતિને પ્રમાણત્વે માયાવાદી સ્વીકારે છે. તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે બૃહદારણ્યક તૃતીય બ્રાહ્મણના આરંભમાં " योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् " આ શ્રુતિથી ઉપક્રમ થાય છે અને ઉપસંહારમાં "तदेतद्ब्रह्म" આ જડાત્મક જગત્ બ્રહ્મ છે. " अयमात्मा ब्रह्म " આ જગત્ બ્રહ્મ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વે વર્ણન છે, તો મધ્યમાંજ જીવનું પ્રકરણ કયાંથી આવે ? અને વાસ્તવિક રીતે અર્થ પહેલાં " पुरश्चक्रे द्विपदः " આ મંત્રવડે જે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, પુર (શરીર) બનાવીને બ્રહ્મે તેમાં પ્રવેશ કર્યો ઇત્યાદિ વર્ણન આવે છે. આથી બ્રહ્મની સર્વ રૂપતાનો વ્યાઘાત પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે જે વસ્તુને નિર્માણ કરે છે અને જે પ્રવેશ કરે છે તત્ત્વતઃ પૃથક્ હોય છે; આ સાધારણ નિયમ છે, તે નિયમનો વ્યાઘાત પ્રાપ્ત થતાં " रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" આ શ્રુતિ તેનું નિવારણ કરે છે. આ શ્રુતિનો અર્થ પ્રકરણને અનુસરીને એમ થાય છે કે—બ્રહ્મે સર્વનું નિર્માણ કરીને સર્વના મૂલરૂપ પોતેજ થઇ ગયું. આમાં પ્રતિબિમ્બની

કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. અને આજ શ્રુતિની વ્યાખ્યા " अयंवै हरयः" આ અનન્તરની શ્રુતિમાં આવે છે. આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની સર્વરૂપતાનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે. તેથી "रूपं रूपं" આ શ્રુતિનો ઉપયોગ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં થઇ શકે તેમ નથી.

પ્રતિબિમ્બ વાદીઓની એક વિચિત્ર દલીલ એવી પણ છે કે અવિદ્યા અઘટિત ઘટના પટીયસી હોવાથી તે વ્યાપક હોવા છતાં, તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ અસંગત નથી અને પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં યદ્યપિ પ્રતિબિમ્બ શબ્દ નથી તથાપિ તે સ્થલે અન્યથા અર્થ કરવો અયોગ્ય છે કારણ કે પ્રતિબિમ્બનું વર્ણન કઠોપનિષદ્‌માં નીચે પ્રમાણે છે.

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे छायाऽऽतपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः આ શ્રુતિમાં પ્રતિબિમ્બ વાચક "છાયા" શબ્દ છે. તેથી જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ કહેવામાં બાધ આવતો નથી.

પરંતુ આ દલીલ શાસ્ત્ર સંમત નથી. કારણ કે "છાયા" શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થતો નથી. જો "છાયા" શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય તો આ શ્રુતિમાં અને "द्वा सुपर्णा" શ્રુતિમાં જીવ અને બ્રહ્મની સહસ્થિતિ હૃદયાકાશમાં બતાવી છે તે અસંભવિત થાય કેમકે બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બ ઉભયની એકત્ર સ્થિતિ જ અસંભવિત છે, ચંદ્ર આકાશમાં અને તેનું પ્રતિબિમ્બ જલમાં રહે છે. તેમજ વળી "છાયા" અને પ્રતિબિમ્બ પદાર્થ પણ એક નથી. કારણ કે "છાયા" સર્વદા પ્રકાશશૂન્ય દેશમાં જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિબિમ્બ પ્રકાશશાલી પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. તેથી "છાયા" શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં અશક્ત છે. અને કદાચ "છાયા" શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ માની લેવાય તો પણ છાયાનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ પર્વત કે વૃક્ષનું પ્રતિબિમ્બ સંભવે છે, નહિ કે આતપ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું, કેમકે જે સ્થલે આતપ રહે છે તેજ સ્થલમાં છાયાની સ્થિતિ સર્વથા અસંભવિત છે. માટેજ કઠોપનિષદ્‌ની શ્રુતિનો "છાયા" શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરતો નથી. આ સ્થલે શ્રુતિનો આશય એમ છે કે આનંદના તિરોભાવથી જે જીવમાં વિલક્ષણતા છે તેનો બોધ "છાયા" શબ્દ કરાવે છે. જો માયાવાદી એવી દલીલ કરે છે કે "છાયા" શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય નહિ, તો આનંદાંશનો તિરોભાવ એવો અર્થ પણ કેમ થાય? તેનો ઉત્તર આ છેઃ બ્રહ્મને જીવ સહ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ માટે હૃદયાકાશ અને જીવના દર્શનની અપેક્ષા છે. અને તમારા મતાનુસાર સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને એમનું દર્શન અશક્ય છે. કારણ કે આ પદાર્થો અજ્ઞાન કલ્પિત છે. જેને અજ્ઞાન સ્વરૂપા અવિદ્યાથી ભ્રમ થાય તેનેજ આ પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે. સર્વજ્ઞને નહિ. લોકમાં પણ જેની પાસે દર્પણ હોય તેનેજ પ્રતિબિમ્બજન્ય પ્રાતિભાસિક રજત વગેરે અજ્ઞાન કાર્યોનું દર્શન થાય છે અન્યને નહિ. માટે જીવને પ્રતિબિમ્બ માનવાથી પ્રથમ આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઇએ. અને જો બ્રહ્મ જીવને જુએ તો क्षरात्मानावीशते देव एकः આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિ, તથા "બ્રહ્મજીવનું નિયમન કરેછે" આ અર્થને કહેતી અન્તર્યામી બ્રાહ્મણની શ્રુતિઓ વ્યર્થ થાય કેમકે દેખ્યા વિના બ્રહ્મ જીવનું નિયમન કરી શકે જ નહિ. જો આ શ્રુતિઓને અનુસરીને બ્રહ્મ હૃદયાકાશ અને જીવને જુએ છે એમ માનવામાં આવે તો બ્રહ્મ પણ જીવના જેવું અજ્ઞ અને ભ્રાન્ત છે એમ સિદ્ધ થાય. પણ તેમ નથી. બ્રહ્મ સર્વદા છે અને જીવ અજ્ઞ છે કારણ કે જીવમાંથી આનંદાંશનો તિરોભાવ થઇ ગયો છે.

માયાવાદીઓ જીવનું નિયમન કરનાર શુદ્ધ નથી, પણ માયોપહિત બ્રહ્મ છે એમ કહીને વળી એક નવું માયોપહિત બ્રહ્મ કલ્પે છે અને કહે છે માયોપહિત બ્રહ્મ જેમ સૃષ્ટિની રચના કરે છે તેમજ તે જીવનું નિયમન અને હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ ઉપરથી તે બ્રહ્મ અજ્ઞ અથવા ભ્રાન્ત પણ થતું નથી. કેમકે વિદ્વાન પણ પોતાનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં જુએ છે. તેથી લોકમાં તેમને કોઇ

ભ્રાન્ત કહેતું નથી. તેથી અમે જીવને જે પ્રતિબિમ્બ કહીએ છીએ તે પણ અયોગ્ય નથી. આ મતનું ખંડન પૂર્વેજ થઇ ગયું છે. એક સાથે રહેતા નથી પણ એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. તેમજ नित्यो नित्यानाम् ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં જીવને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રતિબિમ્બ અનિત્ય પદાર્થ છે તેથી તે જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય નહિ. અને આ પ્રતિબિમ્બ પણ અવિદ્યાસ્થિત છે. તેથી દર્પણ, જલ વગેરે આધારો જ્યારે નષ્ટ થઇ જાય છે ત્યારે તેમાં સ્થિત સૂર્ય, ચંદ્ર આદિના પ્રતિબિમ્બો પણ નષ્ટ થઇ જાય છે. આજ રીતે મોક્ષ દશામાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં જીવનો એ નાશ થઇ જશે. ત્યારે જીવનું નિત્યત્વ નષ્ટ થતાં ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત નિત્યત્વનો બાધ આવશે અને જો કદાચ મોક્ષમાં જીવનો નાશ માનવામાં આવે તો મોક્ષાર્થ સ્વનાશાર્થ જીવની પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય. કારણ કે કોઇ પણ પોતાનો નાશ ચાહતું નથી અને તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષનાં સાધનો પણ અવિદ્યાકલ્પિત મિથ્યા છે તેથી તેમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થશે નહિ. કેમકે સ્વાપ્નિક ભોજનથી કોઇને પણ તૃપ્તિ થયેલી જાણવામાં આવતી નથી. **માટેજ પ્રતિબિમ્બ વાદ સર્વથા અસંગત અને શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે.**

વળી બ્રહ્મને માયોપાધિયુક્ત માયાવાદીઓ કલ્પે છે તે પણ મિથ્યા છે બ્રહ્મસ્તવાદમાં તેનું વિસ્તૃત ખંડન દશ દિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કર્યું છે. બ્રહ્મસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું હિન્દી ભાષાન્તર વસંતરામ ભાઇની આજ્ઞાથી મેં કર્યું છે તેમાં આ વિષયનો ઉહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં વિસ્તારના ભયથી જ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. શ્રીમદ્દવલ્લભાધીશ્વરની અતુલ કૃપાથી તથા શ્રી પુરૂષોત્તમજીના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવાથી માયાવાદની અનેક યુક્તિનું ખંડન કરવા તૈયાર છું. પ્રો. જેઠાલાલભાઇની ઇચ્છા છે કે આ લેખ એક ન્હાના નિબંધ રૂપમાંજ છપાય ગ્રંથ ન બનાવાય. તેમનું કથન યથાર્થ છે. જો આ સ્થાને ઉપાધિનો વિચાર ભાષ્ય, વિદ્ન્મંડન, બ્રહ્મસ્તાદિને અનુસરીને કરવામાં આવે તો લગભગ ઘણાં પાનાંનો વિસ્તાર થાય તેથી આ સ્થળે તેનો વિચાર કર્યો નથી. પ્રથમભાગની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. જેઠાલાલ ભાઇએ પણ તે વિષયનો વિચાર કર્યો છે જેમને પુરૂષોત્તમજીના મતને અનુસરીને ઉપાધિવાદનું ખંડન વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે બ્રહ્મસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું મારૂં હિન્દી ભાષાન્તર વાંચવાનો શ્રમ લેવો.

## જીવ આભાસ નથી.

"अग्नियथैकः" "एकधा बहुधा" ઈત્યાદિ શ્રુતિઓમાં એકજ બ્રહ્મ નાનારૂપે થાય છે, આ વર્ણન શુદ્ધાદ્વૈત વાદીઓને પણ સંમત છે. બ્રહ્મ નિરવયવ અને સાવયવ છે, તો તેનું નાનાત્વ બે પ્રકારે સંભવે છે. પ્રથમ એ કે એકજ ચંદ્ર જેમ જલ, દર્પણ વગેરે અનેક આધારોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે અનેકરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમજ એકજ પરમેશ્વર અવિદ્યાના અનેક પ્રદેશોમાં કે અન્તઃકરણોમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ થઇને નાના રૂપ થાય છે. અને બીજો પ્રકાર એ કે જેમ આંખ સામે આંગળી ધરવાથી એકજ ચંદ્ર બે દેખાય છે; તેમ અવિદ્યાના સંબંધથી એકજ બ્રહ્મ અનેક રૂપે ભાસમાન થાય છે. આ બે પ્રકારમાંથી પ્રથમ પ્રકારમાં શુદ્ધાદ્વૈત વાદીઓ દોષ બતાવે છે, તેથી તેમાં ( પ્રતિબિંબવાદમાં ) તે સંમત નથી. પણ બીજો પ્રકાર તો માનવોજ જોઇએ. કેમકે આ પ્રકાર પણ જો માનવામાં ન આવે તો બીજી કાંઇપણ ગતિજ નથી. અને આ દ્વિતીય પક્ષમાં "जीवेशात्राभासेन करोति" વગેરે નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદ્દની શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે: આ શ્રુતિમાં જીવને માટે સ્પષ્ટ શબ્દમાં આભાસનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને ભગવાન્ વેદવ્યાસજી પણ આ શ્રુતિના અર્થ નિર્ણયની દૃષ્ટિએજ બ્રહ્મસૂત્રમાં "आभास एवच" આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે. તેથી જીવ આભાસ છે. આભાસ શબ્દનો અન્યથા અર્થ પણ કરી શકાય તેમ નથી.. આ પ્રકારે માયાવાદીઓ આક્ષેપ કરે છે. માયાવાદીઓની આભાસ કલ્પના

પણ નિરાધાર છે. જીવ પ્રભુનો અંશ છે. પ્રતિબિમ્બ કે આભાસ નથી.

એકજ બ્રહ્મની અનેક રૂપોમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં ચંદ્રના દૃષ્ટાન્તથી આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અને ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેનો પોતાના અનેક રૂપમાં ભ્રમ થતો નથી. અથવા અન્ય કોઇ સ્વરૂપમાં તેની અનેકતાની પ્રતીતિ થતી નથી. જીવને આભાસ સિધ્ધ કરવા માટે માયાવાદીઓ નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદ્‌ને આગળ ધરે છે. નૃસિંહ તાપિની શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

" माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति " માયા પોતાનાથી અભિન્ન સંપૂર્ણ ક્ષેત્રો (શરીરો) ને બતાવીને આભાસ વડે અથવા આભાસરૂપ જીવ અને ઇશ્વરને કરે છે.

આ શ્રુતિનો ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરવામાં આવે છે. તે વ્યર્થ છે. કારણ કે તેમાં " दर्शयित्वा " પદનું વ્યાકરણને અનુસરીને એમ તાત્પર્ય છે કે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વર ન હતા. અને માયાવાદનાજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઈશ્વરનું ન રહેવું સિદ્ધ થતું નથી. માયાવાદીઓ જીવ અને ઇશ્વરને અનાદિ માને છે, તેથી તેમનું અસ્તિત્વ ક્ષેત્ર દર્શનથી પૂર્વે પણ સ્વીકારવું પડે છે તેથી આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય માયાવાદથી વિરુદ્ધ છે અને માયાવાદીઓ તેનોજ ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે શ્રુતિનો અર્થ નીચે દર્શાવ્યો છેઃ—

**બ્રહ્મની માયાશક્તિથી અભિન્ન પરિપૂર્ણ શરીરોને બતાવીને " હું દેહ છું " આ અધ્યાસદ્વારા કાર્યેશ્વર-બ્રહ્મા અને કાર્યજીવ મનુષ્યાદિ જીવોને કરે છે.**

આજ પ્રકારે " आभास एवच " આ સૂત્રનો એ આશય માત્ર આટલોજ છે કે આનન્દનો તિરોભાવ થઇ જવાથી જીવ બ્રહ્મ નથી પરંતુ ચૈતન્ય આદિ સદશ ગુણોથી તે બ્રહ્મ સદશ છે, તેથી બ્રહ્માભાસ છે જેમ બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણોપયોગી વિદ્યા તપ વગેરે ન હોવાથી તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણાભાસ છે એમ કહેવાય છે. તેમજ જીવ નથી પણ બ્રહ્માભાસ છે.

અને તેજ રીતે અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ થઈ શકતો નથી કે જેથી બ્રહ્મની નાનાત્વે પ્રતીતિ થાય, અને તેને આભાસ કહી શકાય. સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમાં જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારી અવિદ્યાનો આભાસ ( અવિદ્યાના અજ્ઞત્વાદિ ધર્મને પોતાનામાં માનવા ) તો સંભવી શકતોજ નથી. સંયોગ એ પૃથક્ પદાર્થોનો થાય છે. એક બીજાને જઇને મળે છે. પણ આ સ્થળે બંને વ્યાપક હોવાથી એક બીજાને જઇને કેમ મળી શકે ? સ્વરૂપ સંબંધ પણ નિત્ય હોવાથી માની શકાય તેમ નથી. કેમકે નિત્યનો નાશ ન હોવાથી મોક્ષ થવોજ અસંભવ થઇ જશે.

## અવિદ્યાનો સંબન્ધ અને જીવની અનાદિતાનું ખણ્ડન

માયવાદીઓ સંબંધ, અવિદ્યા અને જીવ આ ત્રણેને અનાદિ માને છે. અને અવિદ્યા સંબંધજ જીવ ભાવમાં કારણ છે એમ પણ કહે છે. પરંતુ અનાદિ જીવના જીવ ભાવમાં અવિદ્યા સંબંધ કારણ થઇ શકે તેમ નથી. જે પદાર્થ અનાદિ છે તેને કારણનીજ અપેક્ષાજ રહેતી નથી. તેથી અવિદ્યાનો જીવ કે બ્રહ્મ કોઇની સાથે સંબંધ નથી અને જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી.

જો પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે—" बन्धोस्याविद्ययानादिः " (આ જીવને અવિદ્યાકૃત બંધ અનાદિ છે) આ એકાદશ સ્કંધના વચનથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે અવિદ્યા સંબંધ કે જેને બંધ કહેવામાં આવે છે તે અનાદિ છે. તે અનાદિ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાકૃત છે. તેથી આ વિષયમાં તર્ક કરવાની જરૂર નથી. અને આ સંબંધ અનાદિ છે તેથી જીવને પણ અનાદિ માનવો જોઇએ. આ મત પણ સર્વથા ખંડિત

છે. જેમ કલ્પના અન્તમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના જીવનનો અન્ત કહેવામાં આવે છે. તેમજ આ અવિદ્યાકૃત બંધનનો આદિમાં જન્મ થાય છે. તેથી તે વાસ્તવિક રીતે અનાદિ નથી પણ **અતિપ્રાચીન હોવાથી અનાદિ કહેવાય છે.** જો વાસ્તવિક રીતે આ બંધ અનાદિ હોત તો શાસ્ત્રમાં તેને અવિદ્યાકૃત કહેત નહિ. કારણની અપેક્ષા હોવાથી તે અનાદિ નથી પણ સાદિજ છે. જીવ અનાદિ છે તેથી તેનું બંધન પણ અનાદિજ હોવું જોઇએ કારણ કે જો બંધનને સાદિ માની લેવાય તો થોડા સમય સુધી તેને બંધન રહ્યું નથી તેનું શું કારણ? એમ પણ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જીવને પ્રારંભમાં થોડા સમય સુધી બંધન ન રહ્યું. તેનું કારણ ભગવદિચ્છા છે; કારણ કે જે બંધ કરે છે તે પણ ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા છે, ભાવરૂપ અજ્ઞાન નથી. અને શક્તિ શક્તિમાનની ઇચ્છાએ અનુસરીનેજ કાર્ય કરે છે. અને તેથીજ શુક, સનક આદિ જીવો નિત્ય મુક્ત છે. કેમકે ભગવાનની ઇચ્છા તેમને બદ્ધાવસ્થામાં રાખવાની નથી. તેમજ વિદ્યા પણ ભગવાનની શક્તિજ છે. આ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી અનુસરીને મોક્ષ આપે છે. અને શમ દમાદિ અન્ય સાધનો પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીનેજ મોક્ષ સાધે છે, આ ઉપરથીં એમ સિદ્ધ થાય છે કે બંધન મોક્ષ પણ ઐચ્છિકજ છે, સ્વાભાવિક નથી અને જીવ જ્યારે બદ્ધ કે મુક્ત દશામાં હોતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મ સદશજ હોય છે તેથી, બંધને અનાદિ માનવામાં સર્વથા અસંગતિજ થાય છે. માટેજ જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

## " અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ છે " તેનું ખણ્ડન.

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે વૈદિક અર્થના સન્દિગ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન્ બાદરાયણે બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં છે. જ્યારે વેદમાંજ જીવને અંશ કહ્યો નથી ત્યારે વ્યાસ સૂત્રમાં પણ જીવને અંશ કહી શકાય નહિ. અને આવા વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત ( અદ્વૈત અને અંશત્વ ) નો સ્વીકાર કરવાની અપેક્ષા બ્રહ્મબિન્દુ ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિને અનુસરીને જીવને "ઉપાધ્યવચ્છિન્ન ચૈતન્ય" માનવુંજ યોગ્ય છે. ઉક્ત શ્રુતિ આ પ્રકારે છેઃ—

**"घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा ।**
**घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ "**

જેમ ઘટનો નાશ થવાથી ઘટપરિચ્છિન્ન આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉપાધિ (અન્તઃકરણ કે અવિદ્યા ) ના નાશથી જીવ નષ્ટ થતો નથી. આ શ્રુતિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ઉપાધિપરિચ્છિન્ન ચૈતન્યજ જીવ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે,

## જીવનું અંશત્વ

આ પ્રકારે માયાવાદીઓ " घटसंवृतमाकाशम् " આ શ્રુતિનો અવિદ્યાવચ્છિન્ન કે અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્યજ જીવ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આશ્રય લે છે પરંતુ આ શ્રુતિનો અર્થ તે પ્રકારે થતો નથી. કારણકે અનેક શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ જીવને અંશ કહે છે, તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુતિના અર્થ નિર્ણાયક વ્યાસસૂત્રમાં પણ જીવને અંશજ કહ્યો છે.

**यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मदात्मनः सर्वे प्राणाः, सर्वे लोकाः, सर्वजीवाः, सर्वएवात्मनो व्युच्चरन्ति रमणीयचरणा कपूयचरणाः"** ( છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ) **ममैवांशोजीवलोके जीवभूतः सनातनः।** ( ગીતા ) અને **अंशोनानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके** ( વ્યાસસૂત્ર. )

આ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસ સૂત્રોમાં જીવને સ્પષ્ટજ બ્રહ્માંશ કહ્યો છે. આવા અનેક બીજા પ્રમાણો છે. **વિસ્તાર ભયથી અત્રે તેમનો ઉપન્યાસ કર્યો નથી.**

" घटसंवृतमाकाशम् " આ શ્રુતિમાં જે જીવને ઘટાકાશની ઉપમા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે, કે ઘટના વિકારો ઘટાકાશને સ્પર્શ કરતા નથી તેમજ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની સાથે સંબંધ ધરાવતો જીવ પણ શરીરના વિકારો જીવાત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. આ ઉપરથી **ઉપાધ્યવચ્છિન્ન બ્રહ્મજ જીવ છે એવો અર્થ સર્વથા અસંગત થાય છે.**

"अंशो नानाव्यपदेशात्" ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રથમના અધિકરણમાં ઇશ્વર જીવને ધર્મ તથા અધર્મને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ દે છે. એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ સુખ દુઃખ ત્યારેજ સંભવી શકે છે કે જ્યારે જીવની સાથે બ્રહ્મનો કોઇપણ જાતનો સંબંધ હોય કેમકે સર્વથા સંબંધશૂન્ય હોય તેની પાસેથી પણ સુખદુઃખાદિનો લાભ થાય એમ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી. માટે જ સંબંધની આવશ્યકતા થાય છે. અને તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે "अंशोनानाव्यपदेशात् સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. આ સ્થલે અંશ શબ્દથી કેવલ સંબંધ માત્ર બોધ કરવાનુંજ તાત્પર્ય છે. જીવને અવયવ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. અને આ શબ્દ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. તેથી આ શબ્દનો અર્થ લૌકિક દૃષ્ટિએ થઇ શકતો નથી. આ સ્થલે અંશ કહેવાનું એટલુંજ તાત્પર્ય છે કે જેમ અંશ પોતાના અંશીથી ભિન્ન કહેવાય છે અને અભિન્ન પણ કહેવાય છે. તેમજ જીવને પણ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન કહે છે. તેથી જીવ **બ્રહ્માંશ નથી પણ બ્રહ્માંશ સદૃશ છે.** અને જીવને અંશ પ્રમાણિત કરવામાં જે यथाग्नेः क्षुद्राःविस्फुलिंगाः વગેરે શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે તે પણ અનુપયુક્ત છે કારણ કે તેમાં અંશવાચક કોઇ શબ્દ આવતો નથી.

## જીવ અંશ અને અણુ છે.

આપણે માયવાદીને પૂછી શકીએ છીએ કે અંશ શબ્દનો અર્થ " अंशसदृश " જે તમારા મતમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે અર્થ મુખ્ય છે કે ગૌણ છે? જો મુખ્ય અર્થ માનવામાં આવે તો તેના ઉદાહરણમાં બીજું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ બતાવો? અને જો ગૌણ અર્થ કહેતા હોતો મુખ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ગૌણ અર્થ કરવાનું કારણ શું છે? "अंशोनानाव्यपदेशात् " ઇત્યાદિ સૂત્ર પછી " ' मन्त्रवर्णात् " "अपिच स्मर्यते આ બે સૂત્રોમાંએ જીવને અંશજ કહેવામાં આવ્યો છે. અને ઉક્ત દ્વિતીયસૂત્રના "ममैवांशो जीवलोके" આ વિષય વાક્યમાં પણ " અંશ " શબ્દ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કદાચિત્ એકાદ સ્થલમાં ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર થાય. પણ સર્વત્ર ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર કેમ કરી શકાય? **તેથી જીવ અંશજ છે.**

યદ્યપિ " अथाग्नेः क्षुद्राःविस्फुलिङ्गाः व्युच्चरन्ति " આ શ્રુતિમાં અંશવાચક શબ્દ તમને કલિકાલરૂપી અંધકાર વડે દૃષ્ટિનું આચ્છાદન થવાથી દેખાતો ન હોય. તથાપિ અગ્નિકણોનું દૃષ્ટાન્ત એવું તો સુંદર છે કે તે ઉપરથી અંશત્વ તો શું પણ અંશત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રત્યેક વિષયનું પ્રતિપાદન ઘણીજ સરલતાથી થઇ શકે છે.

અગ્નિકણના દૃષ્ટાન્ત સાથે નીચે દર્શાવેલા સાત વિષયો સંબંધ ધરાવે છેઃ—

(૧) જેમ અગ્નિકણ અગ્નિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ છે.

(૨) અગ્નિકણની અપેક્ષાએ અગ્નિનું સ્વરૂપ મ્હોટું છે, તેમજ જીવની અપેક્ષાએ બ્રહ્મ બૃહત્ છે.

(૩) અગ્નિથી અગ્નિકણ બહુજ ન્હાના હોય છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. અર્થાત્ જીવ અણુ છે.

(૪) અગ્નિકણો અગ્નિથી જુદા પડે છે, તે આવિર્ભાવ માત્ર છે, નહિ કે ઉત્પત્તિ તેમજ જીવ બ્રહ્મથી પ્રકટ થાય છે, તે પણ આવિર્ભાવ માત્ર છે, ઉત્પત્તિ નથી.

(૫) અગ્નિકણની અગ્નિમાં ફરીથી પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા હોય છે, તેમજ જીવની બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

(૬) અગ્નિકણનું અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી ભિન્નત્વ હોતું નથી, તેમજ જીવનીએ બ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ થયા પછી ભિન્નત્વે પ્રતીતિ થતી નથી,

(૭) પ્રવેશ પછી પણ અગ્નિથી પ્રકટ થવાની યોગ્યતા અગ્નિકણમાં હોય છે, તેમજ પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ મુક્ત–લય–પછી પણ પુનઃ બ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સંપૂર્ણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસસૂત્રો એકમત છે. તેથી જીવને **અંશ અને અણુ** માનવામાં કાંઇપણ આપત્તિ નથી.

## એક વિચિત્ર દલીલ

માયાવાદીઓ એવી એક વિચિત્ર દલીલ કરે છે, કે અગ્નિના કણની સાથે અંશત્વ અણુત્વ વગેરે સાત ધર્મો જે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે व्युच्चरण શ્રુતિમાં કેવલ જીવાત્માના વ્યુચ્ચરણનું વર્ણન નથી, પણ તેની સાથેજ અન્તઃકરણ લોક, પ્રાણ વગેરેનું પણ વ્યુચ્ચરણ બતાવ્યું છે, જો व्युच्चरण શ્રુતિના બલે જીવને અણુ અને અંશ માનવામાં આવે તો અન્તઃકરણ, લોક અને પ્રાણ પણ અંશ અને અણુ સિદ્ધ થઇ જશે. અને વાસ્તવિક રીતે ઉક્ત શ્રુતિમાં જીવાત્માઓની ઉત્પત્તિ બતાવીજ નથી. કેમકે વ્યુચ્ચરિત પદાર્થોમાં અન્તઃકરણ લોક અને પ્રાણ અનિત્ય પદાર્થ છે, અને જીવ નિત્ય છે. તેથી व्युच्चरन्ति આ એકજ ક્રિયાપદ જોડે બધાનો સંબન્ધ કરવા માટે ઉત્પત્તિ અને આવિર્ભાવ એમ બે અર્થ માનવા પડશે. અને એકજ પદના બે અર્થ માનવાથી "सकृदुच्चरितः" આ ન્યાયથી દોષ આવે છે. જો "व्युच्चरन्ति" આ પદની આવૃત્તિ કરવામાં આવે તો પણ બહુજ કલેશ થાય. તેથી આ શ્રુતિમાં બુદ્ધિ પ્રાણ વગેરે માયિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવીજ ઉત્તમ છે. માયિક અને અનિત્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવાથી "व्युच्चरन्ति" પદના બે અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

## માયાવાદીને ઉત્તર

જો અંશત્વમાં કેવલ विस्फुलिङ्गः દૃષ્ટાન્તજ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો કદાચ તમારી દલીલનો વિચાર કરીને જવાબ આપવાની જરૂર પડે. પણ અંશત્વ વિધાયક અનેક શ્રુતિઓ જ્યારે મોજુદ છે ત્યારે તમારી દલીલ ઉપેક્ષણીય છે. "पादोऽस्य विश्वाभूतानि" "ममैवांशो जीवलोके" एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः "नित्यः सर्वगतः स्थाणुः" આ શ્રુતિઓનો અર્થ ક્રમશઃ બધાએ જીવ બ્રહ્મના અંશ છે, આ અણુ જીવાત્મા ચિત્ત વડે જાણવો, આ જીવાત્મા નિત્ય અન્તર્યામીરૂપ પરમાત્માની સાથે રહેનાર અને અણુ છે; એમ થાય છે. આ શ્રુતિઓ અને એવાં બીજા અનેક પ્રમાણો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રોમાં જીવનું અંશત્વ અને અણુત્વ સિદ્ધ કરે છે. અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ધર્મોનું એ પરિજ્ઞાન થઇ જાય છે. તેથી व्युच्चरण શ્રુતિમાં તમે દર્શાવેલા દોષ લાગુ પડતા નથી. અને જીવ તથા અન્તર્યામીને છોડીને બીજા કોઇ પણ પદાર્થને અંશ કહેવામાં પ્રમાણાંતરની ઉપલબ્ધિ નથી, તેથી તેનો અંશ કહેવાતો નથી. સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે, તેથી તેને નિત્યતો સર્વજ માને છે, પરંતુ જીવ અને અન્તર્યામીને અનેક પ્રમાણો વિશેષે કરીને નિત્ય કહે છે, તેથી અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ તેની નિત્યતામાં કાંઇ વિલક્ષણતા છે અને આજ વિલક્ષણતાના નિર્વહન માટે બ્રહ્મમાં લય થઇ ગયા પછી જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન જેવો દેખાય છે પરંતુ સર્વથા અભિન્ન નથી તે અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

અને "व्युच्चरन्ति આ ક્રિયાપદનો "પ્રકટ થાય છે" આ એકજ અર્થ છે એ અર્થ સ્વીકારવાની કાંઇ પણ આવશ્યકતા નથી કેમકે જડ અને ચેતનની નિત્યત્વ સંબધી વિલક્ષણતાના નિર્વહન માટે પ્રાકટ્ય સ્વરૂપમાં અંતર માની શકાય છે, પણ તેની પ્રતીતિ લોકમાં ઉત્પત્તિ, પ્રાકટ્ય, આવિર્ભાવ વગેરે શબ્દો

વડે કરાવવામાં આવે છે. **વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય ભિન્ન પદાર્થ નથી.** એમ પ્રાચીન આચાર્યોની નીચે દર્શાવેલી ઉક્તિ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

**"अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः।**
**नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा॥"**

અનિત્ય વસ્તુઓની અભિવ્યક્તિને ઉત્પત્તિ, નિત્ય અણુ પદાર્થની અભિવ્યક્તિને **સમાગમ, અને નિત્ય તથા** વ્યાપક પદાર્થના અભિવ્યક્તિને પ્રાકટ્ય કહે છે, આમ અભિવ્યક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, આ **પ્રમાણુ ઉપરથી** સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય બંનેનો અર્થ એકજ છે. તેથી **જીવ અંશ અને અણુ છે એમ સિદ્ધ થયું.**

## જીવ સર્વજ્ઞ કેમ નથી ?

હવે એક શંકા એમ પણ થઇ શકે છે કે જીવ અલ્પજ્ઞ, અજ્ઞ અને ભ્રાન્ત છે અને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે; તો સર્વજ્ઞ બ્રહ્મનો અંશ અલ્પજ્ઞ જીવ કેમ થાય ? જો એમ સમાધાન માની લેવાય કે જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ વિપુલ છે અને તણખાનો અલ્પ પ્રકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અને જીવ અલ્પજ્ઞ છે. આ સમાધાન અંશતઃ સત્ય માની શકાય. પણ જીવ અલ્પજ્ઞ હોવા ઉપરાંત અજ્ઞ અને ભ્રાન્ત પણ છે. તેનું સમાધાન અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્ત વડે થઇ શકે તેમ નથી. કારણ કે ભ્રમ અને અજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનના વિરોધી છે. જેમ વિસ્ફુલિંગમાં પ્રકાશના વિરોધી અન્ધકારનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી તેમ જીવમાંએ અજ્ઞતા અને ભ્રાન્તત્વનો સંભવ ન હોવો જોઇએ. તેમજ જો જીવને બ્રહ્માંશ માની લેવાય તો બ્રહ્મમાં રહેલો સર્વસમર્થત્વ ધર્મ તે પણ જીવમાં હોવો જોઇએ, અર્થાત્ જીવને પણ સમર્થ માનવો પડે. જેમ અગ્નિકણમાં અગ્નિની દાહકત્વશક્તિ મોજુદ છે, તેમ જીવમાં સર્વ સમર્થતા અને સર્વ નિયામિકા શક્તિ પણ હોવી આવશ્યક છે. તે કયાંયે દેખાતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જીવનો શરીર સાથે સંબન્ધ થવાથી તે અસમર્થ બની ગયો; તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી અર્થાત્ બ્રહ્મ હોવાથી તેનો સંબન્ધ મલીન કુત્સિત શરીર સાથે થાય જ કેમ ? અને "अथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गाः" આ શ્રુતિ જીવને અંશ કહેતી નથી, પણ બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલા જીવનું સૃષ્ટિના પ્રારંભ કાલમાં બહિર્ગમન કહે છે. માટેજ नान्योतोस्ति द्रष्टा આ શ્રુતિનોએ એવો અર્થ નથી કે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કોઇ અન્ય જોનારજ નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મ અને જીવ ભિન્ન નથી. કિન્તુ ભ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનથી રહિત જોનાર બ્રહ્મજ છે એવો અર્થ થાય છે. જેમ " पार्थः एव धनुर्धरः" એવો શબ્દ પ્રયોગ કાંઇ બીજા ધનુર્ધરોનો નિષેધ કરતો નથી. પણ એવો અર્થ થાય છે કે અર્જુનના જેવો ધનુર્ધર બીજો નથી. તેથી જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ અથવા બ્રહ્માંશ કહેવો અયોગ્ય છે. " पादोस्य विश्वाभूतानि." " ममैवांशो जीवलोके" ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચનો પણ અગ્નિનો અંશ તણખો છે તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પ્રતિપાદન કરતી નથી પણ સામાન્ય અંશત્વ કહે છે. આ પ્રમાણોનું તાત્પર્ય આટલુંજ છે કે જીવપણ બ્રહ્મના સમાન ચેતન છે અને તે બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. જેમ ચંદ્ર મંડલની અપેક્ષાએ ગુરુમંડલ લઘુ છે તેથી ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કાંઇ ગુરુમંડલ અને ચંદ્રમંડલનો અંશાંશિભાવ સ્થિર થઇ શકતો નથી, તેથી જીવને બ્રહ્માંશત્વ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

## જીવમાં સંશયાદિની પ્રતીતિ થવાથી પ્રક્રિયા

જેમ તેજ સૂર્યનો ધર્મ અને સૂર્યનું સ્વરૂપ પણ છે, તેમજ જ્ઞાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મ પણ છે. "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" આ શ્રુતિ વાકયમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" આ વાકયમાં ધર્માત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. વળી "**ભગવાન્**" આ

નામ પણ ધર્માત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરે છે. જો કેવલ બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોઇ તેનો ધર્મ જ્ઞાન ન હોત તો "मतुप्" પ્રત્યયાંત ભગવાન્ નામની સાર્થકતા થાત નહિ. તેથી બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ધર્માત્મક જ્ઞાન પણ માનવું પડે છે. યદ્યપિ બ્રહ્મના ધર્મ પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ હોય છે, અને અદ્વૈત શ્રુતિમાં પણ તેમજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો પૃથક્ માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિરોધ થાય; તથાપિ તેજના દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને જ્ઞાનની પ્રતીતિ ધર્મરૂપે અને ધર્મીરૂપે એમ બે પ્રકારે થાય છે, તેથી શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન બે પ્રકારે કરે છે. શ્રુતિઓને અનુસરીને જ્ઞાનને ધર્મરૂપ સ્વીકારવાની જરૂર છે. જીવમાં આજ ધર્મરૂપ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદિચ્છાથી થયેલો છે; તેથી સંશય, સંદેહ બ્રહ્મ વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ જીવમાં થાય છે.

## જ્ઞાનોત્પત્તિનુ સ્વરૂપ

હવે પ્રસંગવશાત્ જ્ઞાનક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં પ્રભુ નિજ મુખારવિન્દથી આજ્ઞા કરે છે કેઃ—

"अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्‌चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥
शरीरवाङ्‌मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥"

(૧) અધિષ્ઠાન–શરીર, (૨) કર્તા–જીવ, (૩) કરણ બાહ્ય અને આભ્યન્તર એમ અનેક પ્રકારનુ છે, (૪) ચેષ્ટા–પ્રાણાદિવાયુનું કર્મ અને શારીરિક કર્મ, દૈવ–કાલ, કર્મ, ભગવદિચ્છા–અન્તર્યામી–મુખ્ય પ્રાણના સહાયકો અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ એમ પાંચ કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં છે. આ પ્રકારે માનવાથી જે લોકો આત્મા અને મનના સંયોગથી જ્ઞાનોત્પત્તિ માને છે, તેનો પણ આ કારણોમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રકારે છેઃ—સૌથી પ્રથમ ભગવાદિચ્છાવડે ઇશ્વરાંશ અન્તર્યામી કાલકર્મની સાથે અન્તઃકરણને પ્રેરે છે. આ અન્તઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) અહંકારનો દેવતા રુદ્ર છે. તેના હૃદય, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, આકાશ ઇત્યાદિ એકાદશ સ્થાન છે. તે રુદ્રનું અધિષ્ઠાનરૂપ અન્તઃકરણ દૈહિક હૃદય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) બુદ્ધિની દેવતા બ્રહ્મા છે. આ બ્રહ્માના અધિષ્ઠાનરૂપ બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. (૩) ચિત્ત સુષુપ્તિમાં આત્માને અનુગૃહીત કરે છે. બીજી અવસ્થામાં લીન રહે છે. (૪) ચંદ્રનું અધિષ્ઠાન મન જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય ઉભયવિધ ઇન્દ્રિયોમાં નાયક–મુખ્ય છે. આ મન તે તે દેવતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્ય કરે છે. આ સાધારણ રીતે જ્ઞાનની પ્રક્રિયા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનવડે પ્રેરાઇને પોતપોતાના વિષયો સાથે જોડાય છે, ને પછી મન સાથે જોડાઇને સૌથી પ્રથમ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ ઇન્દ્રિય દેશમાં હોય છે. અને જ્યારે તે મનોવૃત્તિ બુદ્ધિની સાથે જોડાય છે, ત્યારે સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમેય અનેકવિધ છે. તેમાંયે કેટલાક જુદી જાતના કારણો ભેગા થઇ જવાથી સંશય, વિપર્યય વગેરે થાય છે. આ સંશયાદિ જાગ્રત્ અવસ્થામાં થાય છે, અને યથાસંભવ સ્વપ્નમાંએ થાય છે. [૧]શ્રીમદ્‌ભાગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે "જ્યારે વિષયોથી આકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયો વડે મન આક્ષિપ્ત થાય છે. ત્યારે ધ્યાતાની બુદ્ધિની ચેતનાને જળમાંથી નાળ ઉખાડી લે તે પ્રમાણે ચેતાને હરે છે." અર્થાત્ સંશય, વિપર્યય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાક્યથી જ્યારે પ્રથમ વિષય ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે અને ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે ત્યારે મન કામાદિથી હણાય છે. અર્થાત્—કામોત્પત્તિમાં તે ઉપાદાન કારણ છે. અને તે પ્રકારના મનમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાથી

હાનબુદ્ધિ થાય છે. "ધ્યાતાની બુદ્ધિ" એમ કહેવાથી જે વિષયોનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે વિષયોજ ઇન્દ્રિયનું આકર્ષણ કરે છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષ વિષયો એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે કામિની કુચમર્દનાદિમાં ચક્ષુ, શીતકાલમાં ઉષ્ણાદિથી ત્વચા–સ્પર્શેન્દ્રિય, સુંદર રાગયુક્ત ગીત સાંભળવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચન્દનાદિના ગંધથી ઘ્રાણેન્દ્રિય, એકવાર આસ્વાદિત પદાર્થને ફરીથી આસ્વાદન કરવાથી રસનેન્દ્રિય આકર્ષાય છે, અને આ સર્વથી મન આકર્ષાય છે એમ પ્રતિદિન અનુભવ થાય છે. અને જો આજ પ્રત્યક્ષ થયેલા વિષયો કાંઇક અન્તરાય આવી જાય ત્યારે સ્મરણ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયો અને પછી ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે.

મન બે પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આભ્યન્તર. આ બંને પ્રકારના મનનું નિરૂપણ તૃતીયસ્કન્ધના "पराहृतान्तर्मनसः" આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિકનીનું હાનોપાદાન બુદ્ધિ થાય છે, અને જે જે વિષય વડે ઇન્દ્રિયદ્વારા આકર્ષાતું નથી તદ્વિષયિણી ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થાય છે. **એમ એક સાથે નાના-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું** છે. પણ તે વેગથી એક સાથે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એકાગ્રદશામાં પુસ્તકમાં એક સાથે અનેક અક્ષરોને જોઇ શકાય છે, તથાપિ વેગ તો અપેક્ષિત સ્થળે જ હોય છે. એક સાથે અનેક સ્થળે સંભવે છે એમ બધાને અનુભવ છે જ. આ ઉપરથી મન બાહ્ય અને આન્તર એમ બે પ્રકારનું છે. જ્યારે મનનું આકર્ષણ થતું નથી ત્યારે ઉપેક્ષા બુદ્ધિ હોય છે તેથી જ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ અસ્થિર કહેવાય છે. ઉપેક્ષા વિરહિત બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિનો અનુગ્રહ થતો નથી ત્યારે સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ હોતું નથી, માત્ર નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. ઇન્દ્રિયો તો વિષયો સાથે જોડાઇને પ્રકાશ જ કરે છે. તેમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષય સાથે સાક્ષાત્ જોડાતી નથી પણ તેના કિરણો જ જોડાય છે, અથવા નિજગુણ–રૂપ–દ્વારા જોડાય છે એમ ગમે તે પ્રકારે માની શકાય છે. અને તેજ પ્રકારે તે ઇન્દ્રિયથી મન પણ આકર્ષાય છે. ત્યારે પૃથ્વીપર ઘટ છે, આકાશમાં તારા છે ઇત્યાદિ સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે નયનકિરણોનો વિષયની સાથે સંયોગ માનવામાં આવે ત્યારે નયન કિરણો વિષય સુધી પહોંચે છે એમ માનવું જોઇએ. અને ચક્ષુરિન્દ્રિય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં તો ઇન્દ્રિયો જ વિષય સાથે જોડાય છે, અને પછી તે વિષયાકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મન આકર્ષાય છે; એમ કહેવું યોગ્ય છે, અને તે સમયે સાથે જ નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાનમાં વિષયેન્દ્રિય સ્પર્શ આદિ વ્યાપાર છે.

કોઇ એમ પણ કહે છે કે જો નયન કિરણનો સંયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રથમ નયનનાં કિરણો સ્વીકારવાં પડે, અને તેમ કરવાથી નયન પણ વ્યાપક ઠરે, ત્યારે બાદરાયણના "अणवश्च" આ સૂત્રનો વિરોધ થાય. તેથી નયન કિરણનો સંયોગ માની શકાય નહિ. આ મત પણ બરાબર નથી. કારણ કે "आदित्यो वा एष" ઇત્યાદિ અનુવાકમાં અર્ચિરૂપ કિરણોનો સૂર્યમણ્ડલથી ભેદ શ્રુતિ કહે છે. અને તે મેરૂ પર્વત ઉત્તર દેશમાં વ્યાપ્ત એવા આદિત્ય મણ્ડલનું દશસહસ્રયોજન પરિમાણ પણ કહેલું જ છે, તેથી જેમ વ્યાપકત્વ અને તાદૃશ પરિમાણનો બાધ નથી તેમ આધ્યાત્મિક સૂર્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ હોવાથી તેના કિરણો સ્વીકારાય તો તેમાંએ ઉક્ત સૂત્રનો વિરોધ થતો નથી. તેમજ "तथा प्राणः" આ સૂત્રમાં જીવના દેશનો સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકાર છે જ. તેથી સર્વ શરીરમાં જીવના સામર્થ્યની પેઠે અથવા "गुणाद्वालोकवत्" આ આ લોક (તેજ) ને ગુણ માનવાથી તૈજસ ચક્ષુની આલોક ગુણનો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) હોવાથી ઉક્ત દોષ લાગુ પડતો નથી. માટેજ ત્વચાનું સકલશરીરવ્યાપિત્વ દેવતાના સામર્થ્યથી અને સ્પર્શ ગુણથી યુક્ત જ છે. અન્યથા ઉક્ત સૂત્રનો સાર્વત્રિક વિરોધ થાય. પણ તેમ કરવું અયોગ્ય છે. તેથી

---

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः । चेतना हरते बुद्धेस्तम्बतोयमिव ह्रदात् ॥ ચતુર્થસ્કંધ, અધ્યાય અઠ્ઠાવીશમો.

નયન કિરણનો વિષયને સંયોગ થાય અને પછી મનઃસંયોગ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે જ પ્રક્રિયા માનવી ઉત્તમ છે.

કોઇ જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે બતાવે છે કેઃ—

આલોક વડે માયાનું કાર્ય જે તમસ્ તેને ઉત્પન્ન કરી પ્રતિબંધ થાય તે પ્રતિબંધ અટકાવાય છે. ત્યારે સન્મુખ અવ્યવહિત દેશમાં સ્થિત પૃથુબુધ્નોદારાકાર વિશેષરૂપ થાય છે. અને પછી સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિ તેમાં તદાકાર થાય ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ઘટાદિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. દૂર દેશવર્તિ ગંધ અને શબ્દને વાયુ ઘ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય સુધી પહોંચાડે છે ત્યારે અન્તઃસ્વાત્મક બુદ્ધિ તદાકાર થાય અને પછી જ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ગંધ અને શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તે ઘ્રાણજ અને શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિકનોએ અભેદ હોવાથી જેમ આધ્યાત્મિક ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય તેમ આધભૌતિક ઘટનુંએ પ્રત્યક્ષ થાય. તેમાં કોઇપણ દોષ આવતો નથી.

આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તેમાં પ્રથમ એમ કહેવાય છે કે આલોક વડે તમોજનનરૂપ પ્રતિબંધ કરાય છે. તેમ યુક્ત છે. કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે "यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यात्" 'જ્યારે સૂર્યનો ઉદય મનુષ્યના ચક્ષુઓના અન્ધકારનો નાશ કરે"—આ વાક્યમાં આદિત્યનો ઉદય તમોનાશક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ જ્યોતીરૂપ સૂર્ય દેવતા પુરુષચક્ષુમાં વિષયનિષ્ઠરૂપની પ્રાપિકા છે એમ પણ અર્થ થાય છે. આ લોકવડે પ્રત્યેકનો પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે અનેક માણસો એકજ પદાર્થને જુએ છે ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રકારે જો પ્રત્યેકનો આલોક વડે તમોજનન પ્રતિબંધ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પ્રત્યેક માટે તે પદાર્થને સૂર્ય ભિન્ન ભિન્ન માનવું પડે. અર્થાત્ રૂપ આલોકજન્ય છે એમ માનવાથી વિષય નીરૂપ થાય, અને જો વિષય નીરૂપ થાય તો બીજાને દેખાય નહિ એવી મહાન્ આપત્તિ ઉક્ત સિદ્ધાન્તમાં દૃષ્ટિપથ થાય છે. તેમજ જો આલોકવડે તમોજનન પ્રતિબંધ જ માની લેવાય તો સાયંકાલે સૂર્યાસ્ત પછી રૂપ પ્રાપક દેવતાના ગમનથી કોઇપણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહિ; અને તેથી ઘટાદિનું અદર્શન થાય. તેથી ઉક્ત સિદ્ધાન્ત માની શકાય તેવો નથી. વાસ્તવિક રીતે નયનાધિષ્ઠાતા દેવતા આદિત્ય છે. અને નયન કિરણ તેજ વિષયને સંયોગ થાય છે. એમજ માનવું જોઇએ. પણ જે લોકો તમોજનન પ્રતિબંધક આલોકને માને છે તેમનું કથન એમ છે કે સૂર્યાસ્ત થવાથી અદ્યાપિ તમોજનન પ્રતિબંધકત્વ નષ્ટ થાય છે અને તેથી ઘટાદિની પ્રતીતિ અશક્ય થઇ પડે છે. પણ રાત્રિમાં એ સૂર્ય કિરણોનુ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના ચતુર્થાધ્યાયમાં "निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयतिच" આ સૂત્રમાં "अथ एता हृदयस्य नाड्यः" આ વાક્યથી નાડીઓનો ઉપક્રમ કરીને દહરવિદ્યામાં આ નાડીઓમાં સૂર્યની સાથે સંબન્ધ થઇને વિસ્તૃત થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી નાડીઓ રાત્રિમાંએ સૂર્યની સાથે સંબન્ધ હોવાથી આલોક તમોજનન પ્રતિબંધક છે અને માટેજ રાત્રિમાં ઘટાદિની પ્રતીતિ અયોગ્ય નથી એમ સમાધાન કરે છે. આ સમાધાન પણ અયોગ્ય જ છે. કારણ કે ત્યાં દહરવિદ્યામાં નાડીઓની રશ્મિ સાથે સુષુપ્તિ-સંબંધ હૃદય સાથે બતાવે છે. આ નાડી સુપ્ત રશ્મિઓ હૃદયાગ્રપ્રદ્યોતન અને જીવોત્ક્રમણ માત્ર કાર્ય કહ્યું છે, તેથી તે રશ્મિઓ રૂપપ્રાપિકા છે એમ માનવામાં કાંઇપણ પ્રમાણ નથી. વળી જ્યોતિર્બ્રાહ્મણમાં આદિત્યના અસ્ત થવા બાદ "किं ज्योतिरयं पुरुषः" ઇત્યાદિ વાક્યોનો વિરોધ પણ સ્પષ્ટજ છે. આ વિરોધનો પરિહાર થઇ શકે તેમ નથી માટેજ આદિત્યાદિની રશ્મિઓ રૂપપ્રાપિકા છે એમાં શ્રુતિ પ્રમાણ નથી પણ આદિત્યરૂપ દેવતા રૂપપ્રાપિકા છે એમ કહેવું સર્વથા અયુક્ત જ છે. વળી ચક્ષુમાં રૂપની પ્રાપ્તિ પ્રતિબિમ્બભવનરૂપ છે. અને પ્રતિબિમ્બ ભવનરૂપ જે રૂપપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ માયા વડેજ થાય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો ऋतेर्थं यत्प्रतीयेत

ઇત્યાદિ વાક્યો વ્યર્થ થાય. આ પ્રકારે બુદ્ધયાકાર સમર્થકત્વ પણ પ્રતિબિમ્બનું જ છે. ( અર્થાત્ બુદ્ધિ-વિષયાકાર થાય છે એમ જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદાકારત્વ પણ પ્રતિબિમ્બ વિના થતું નથી ) અને આધ્યાત્મિકરૂપ પણ માયામયજ થાય. અને તે આધ્યાત્મિકરૂપ જ્યારે માયામય કહેવામાં આવે ત્યારે અસત્ય છે એમ પણ માનવું જોઇએ. આધ્યાત્મિકરૂપમાં પણ અર્થ ક્રિયાકારિત્વ માત્ર છે. આધિ-દૈવિક તો શબ્દૈકનિષ્ઠ હોવાથી ભગવદાત્મક છે અને તે સત્ય પણ છે. આધિભૌતિકરૂપ પ્રપંચાત્મક છે. અને તે પ્રપંચરૂપ કાર્યરૂપ હોવા છતાં કારણરૂપે સત્યજ છે; નહિ કે સ્વતઃ સત્ય છે, કારણ કે વિકારો તો વાણીથી કેવલ આરંભ કરાયલા જ છે. આ પ્રકારે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય.

ત્વચાજ પોતાના ગુણ-સ્પર્શ વડે સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે. નહિ કે તેથી આગળ જઈ શકે છે. આ સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ છે ઘ્રાણ, રસન અને શ્રવણ પ્રત્યક્ષોનો પોતપોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સકલ શરીરમાં નિજ દેવતાના સામર્થ્યદ્વારા કે નિજ ગુણદ્વારા સકલ કાર્યોનું સંપાદન કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયોમાં વાણીનો સ્પર્શ બહિર્ગમન કરે છે અને તેથી જ "नकिंचन्मर्मणि स्पृशेत्" કોઇના મર્મને સ્પર્શ કરવો નહિ ઇત્યાદિ વાક્ સંયમના નિયમો છે. વિદ્યુત્‌ના શબ્દના હૃદયને સ્પર્શ થાય છે. ત્યારે હૃદય કમ્પિત થાય છે એમ સર્વના અનુભવ છે. એટલું જ નહિ પણ કોઇક વાર વીજળીના કડાકાથી ભીંતો પણ પડી જાય છે. આ ઉપરથી શબ્દનો સ્પર્શ પદાર્થાન્તરને થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, પાદ પણ પ્રાણેન્દ્રિયાદિની પેઠે પોત પોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સર્વ શરીરમાં યથોચિત કાર્ય કરે છે. અને તેથી જ હસ્ત વડે ચલન પગવડે તાલવાદન વગેરે કરી શકાય છે, તેથી એગોલકોની ઉભયત્ર ( એકત્ર ) સ્થિતિનો પણ સંભવ થાય છે.

આ સર્વ જ્ઞાન અને કર્મ અન્તઃકરણાધ્યાસ વડે થાય છે. અને જીવ પોતાનું માની લે છે. અને માયાવાદીઓ અને નૈયાયિકોનો જ્ઞાનેચ્છાદિને વિષે આત્મધર્મત્વરૂપ પ્રવાદ છે.

## ઐશ્વર્યાદિ ધર્મનો તિરોભાવ

જેમ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદિચ્છા વડે થયો છે. તેમજ બ્રહ્મના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ બ્રહ્મના અન્ય પાંચ ધર્મોનો એ તિરોભાવ ભગવાન્‌ની ઇચ્છા વડે જ થયો છે.

( ૧ ) **ઐશ્વર્યનો** તિરોભાવ થવાથી જીવ અસમર્થ થાયછે.

(૨) **વીર્ય** ( પરાક્રમ ) નો તિરોભાવ થવાથી જીવને સર્વ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે.

( ૩ ) **યશનો** તિરોભાવ થવાથી જીવ નિતાન્તદીન થાય છે.

( ૪ ) શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્મ, મરણ આદિ અનેક આપત્તિઓનો અનુભવ કરે છે.

( ૫ ) **જ્ઞાનના** તિરોભાવથી ભ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે.

( ૬ ) **વૈરાગ્ય** ના તિરોભાવથી સંસારાસક્તિ થાય છે.

આનું પ્રમાણ ભગવાન્ બાદરાયણે "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो बन्धविपर्ययौ આ સૂત્રમાં આપ્યું છે તેથી બ્રહ્મ અને જીવ વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મનો અંશાંશિભાવ સંબંધ જ છે.

## જીવ બ્રહ્મનો નિજાંશ છે.

વળી "पादोस्य विश्वा भूतानि" "ममैवांशो जीवलोके" ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં "ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ અંશ શબ્દનો ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે તેમ ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો નથી. અથવા પુરુષના કર, ચરણ જેમ નિજાંશ છે અને પુત્ર ભિન્નાંશ છે તેમ

મત્સ્યાદિ અવતાર ભગવાનના નિજાંશ છે અને જીવ ભિન્નાંશ છે એમ પણ અર્થ થતો નથી. અને તે અર્થ ભગવાન્ બાદરાયણને સંમત નથી.

" प्रकाशादिवन्नैवं परः " જેમ સૂર્ય અને અગ્નિના તેજથી લોકોને તાપ લાગે છે પણ સૂર્ય કે અગ્નિને કાંઇ થતું નથી, કારણ કે તેજ તેમનું સ્વરૂપ છે. તેમજ બ્રહ્મમાં જીવને સુખદુ:ખનો સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મથી કોઇપણ પદાર્થ ભિન્ન નથી. જીવને જે સુખદુ:ખાદિનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ ભગવાનની અવિદ્યાશક્તિનો પ્રભાવ છે. અને તેથીજ જીવને ભેદ બુદ્ધિ નથી. વળી " अनुज्ञा परिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् જેમ ચાણ્ડાલ, સ્મશાન વગેરેથી સંબન્ધ ધરાવતો અગ્નિનો અંશ અને જલાદિ અપવિત્ર માનવામાં આવે છે. પણ જગતમાં સર્વત્ર જ અગ્નિ કે જલાદિ અપવિત્ર નથી તેમજ શરીરની સાથે બ્રહ્માંશ જીવનો આધ્યાત્મિક સંબન્ધ છે. તેથી ઉચ્ચનીચ ભાવ હોવાથી શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, ગ્રાહ્યતા અને અગ્રાહ્યતાનો વિચાર થાય છે બ્રહ્મમાં થતો નથી. આ બંને સૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવને સુખદુ:ખ અને ગુણ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. જો જીવને બ્રહ્માંશ માનવામાં આવે તોજ આ સિદ્ધાન્ત માની શકાય અન્યથા નહિ. તેથી આ બંને સૂત્રોના અનુરોધથી **જીવ બ્રહ્મનો નિજાંશ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ તિરોભાવ થયો છે.**

### જીવાણુત્વવાદ

માયાવાદીઓ કહે છે કે જો જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તો તે વ્યાપક પણ હોવો જોઇએ. પણ જ્યારે તમે જીવને અણુ માનો છો ત્યારે તેનું વ્યાપકત્વ નષ્ટ થઇ જાય છે. અણુ પદાર્થ વ્યાપક હોઇ શકે નહિ. વળી " स वा एष महानज आत्मा" આત્મા જન્મરહિત અને વ્યાપક છે. आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः આત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક નિત્ય છે. नित्यः सर्वगतः स्थाणुः આત્મા, નિત્ય, વ્યાપક અને અચલ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યો પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. અને જો યુક્તિદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે તો જીવને અણુ માનવો અયોગ્ય છે. કેમકે સંપૂર્ણ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વ્યાપે છે તે જીવનો ગુણ છે અને ગુણ પોતાના ગુણી ( ધર્મી ) થી વેગળો રહેતો નથી. જો જીવાત્માને અણુ કહેવામાં આવે તો તેની વ્યાપકતા નષ્ટ થાય. જેટલા પ્રદેશમાં અણુ જીવ રહી શકતો હોય તો તેટલાજ પ્રદેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે તેથી અન્યત્ર જઇ શકે નહિ. આ યુક્તિ પણ અણુત્વવાદથી વિરુદ્ધ પ્રમાણ આપે છે. વળી લોકમાં એક પણ એવું દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી કે જ્યાં ધર્મ ધર્મી કરતાં અધિક પ્રદેશમાં રહેતો હોય. પુષ્પ વગેરે સૌગન્ધિક પદાર્થનો ગંધ દૂરથી આવે છે તેનું કારણ વાયુ છે. વાયુ પુષ્પના પરાગને ઉરાડીને નાસિકા પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત કરે છે. અર્થાત્ પરાગની સાથે જ તેનો ધર્મ સુગંધ પણ આવે છે. તેમજ ચંદનને શરીરના એક અંગ ઉપર ચોપડવાથી તેની શીતલતા સંપૂર્ણ શરીરે લાગે છે તેનું કારણ પણ ચંદનને સૂક્ષ્મ અવયવનું સંપૂર્ણ શરીરમાં પ્રસરણ જ છે. મણિપ્રભા યદ્યપિ મણિ પ્રદેશથી અતિરિક્ત સ્થાનમાં હોય છે. પણ તે પ્રભા ધર્મ નથી. મણિથી ઉત્પન્ન થયેલ વિરલાવયવ દ્રવ્યાન્તર જ છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી આત્માથી અધિક દેશમાં તેનું ચૈતન્ય માની શકાશે નહિ. યદ્યપિ આત્માને શરીર પરિમાણ માનવાથી શરીરવ્યાપિ ચૈતન્યનું સમર્થન થઇ શકે છે, પરન્તુ શરીર પરિમાણ માનવાથી આત્માના નિત્યત્વનો વ્યાઘાત થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્રીય મર્યાદા અણુ અને વ્યાપક પદાર્થને જ નિત્ય માને છે. મધ્યમ પરિમાણ પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. તેથી અણુત્વ અને વ્યાપકતાનું સામાનાધિકરણ્ય જ હોવાથી વિરોધ આવે છે.

આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

વ્યાપકતાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં કહેલી છે. તેથી બ્રહ્મ જ વ્યાપક છે એમ પ્રમાણિત થાય છે, જીવનું વ્યાપકત્વ પ્રમાણિત થતું નથી. અને અણુત્વનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિઓનો

અભિપ્રાય પણ જીવને કાંઇ દુર્બોધ પ્રમાણિત કરવાનો નથી; કિન્તુ અણુ પ્રમાણિત કરવાનો જ છે. આ સિદ્ધાન્ત વ્યાસસૂત્રો વડે સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન્ બાદરાયણ કહે છે કે " व्यतिरेको गन्धवच्च " જેમ ગન્ધ ધર્મીની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશમાં રહે છે તેમ હૃદયસ્થ જીવનું ચૈતન્ય શરીરમાં વ્યાપે છે. " अविरोधश्चन्दनवत्" જેમ એકદેશસ્થિત ચંદનબિન્દુ સંપૂર્ણ શરીરમાં શૈત્યનો પ્રસાર કરે છે તેમ એક દેશસ્થિત અણુ જીવ પણ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈતન્યનો સંચાર કરે છે "गुणाद्वाऽऽलोकवत्" જેમ એક દેશસ્થિત દીપ પ્રકાશદ્વારા સંપૂર્ણ ગૃહમાં વ્યાપ્ત રહે છે. માયાવાદીઓ આ સૂત્રોને પૂર્વપક્ષમાં માનીને તેના ઉદાહરણોનું યુક્તિદ્વારા ખંડન કરે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે મોગરો, ગુલાબ, ચંપા વગેરેના પુષ્પોનો ગંધ દૂર સુધી જાય છે. અને તેમના અવયવ એવા શિથિલ હોતા નથી કે જે મંદ વાયુદ્વારા અન્યત્ર જઇ શકે છે. અને કદાચિત્ જાય તો ચારે બાજુએ પ્રસરતા અવયવોનું બાહુલ્ય માનવું કિલષ્ટ કલ્પના છે. જો અવયવો દૂર જતા રહેતા હોય તો પુષ્પનો નાશ થવો જોઇએ. જેમ કપૂરના અવયવો પ્રત્યેક ક્ષણે પૃથક્ થતા હોવાથી કપૂરનો નાશ થાય છે તેમ પુષ્પનો પણ નાશ થવો જોઇએ. અથવા પુષ્પમાં છિદ્ર દેખાવા જોઇએ. એમ પણ માની શકાતું નથી કે આઘ્રાણ કરનારા મનુષ્યોના પૂર્વેના પુણ્યના પ્રભાવથી પુષ્પના છિદ્રો પૂર્ણ થઇ જાય છે. કારણ કે અનુમાનથી અવયવ પૂરક પુણ્ય પ્રભાવની કલ્પના કરવી અને તદપેક્ષયા ધર્મીથી અધિક પ્રદેશમાં ધર્મ માનવો એ પ્રત્યક્ષથી પણ થાય છે અને સરલ માર્ગ છે. આવા સરલ માર્ગનો પરિત્યાગ કરીને કિલષ્ટ કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. અને સૌગન્ધિક પદાર્થના સૂક્ષ્મ અવયવોનું નિર્ગમન સર્વત્ર સંભવે તેમ નથી વ્યાપારીને ત્યાં કોઠામાં ચામડામાં વિંટીને કસ્તૂરી એક દાબડામાં બંધ કરવામાં આવે છે, છતાં તેનો ગંધ તો આવે જ. તેથી તેના અવયવનું નિર્ગમન માની શકાય તેમ નથી. વળી લશનના સ્પર્શવાળો હાથ હોય તો તેને બે ત્રણ વાર માટી લગાડીને ધોવાથી એ ગંધ જતી નથી. આ ઉપરથી એમ જ માનવું પડે છે કે પદાર્થની અપેક્ષાએ ગન્ધત્વાદિ ધર્મ અધિક પ્રદેશમાં હોઇ શકે છે. માટેજ व्यतिरेको गन्धवच्च, गुणाद्वाऽऽलोकवत् વગેરે વ્યાસસૂત્રો પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો નથી પણ તે જીવનું અણુત્વ જ પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી **અણુ સ્વરૂપ જીવાત્માના ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ સંપૂર્ણ હોવી અનુચિત છે.**

## સિદ્ધાન્ત

જીવ અણુ અને ભગવદંશ હોવાથી તેનો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્સેવાજ છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગમાં મુખ્ય સાધન ભગવત્સેવાજ છે. અને તેથી નિત્યલીલામાં પ્રવેશ એજ મુખ્ય ફલ કહેવામાં આવ્યું છે. સેવાનો અધિકાર બ્રહ્મ સંબન્ધદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધ વિના સેવાનો અધિકાર થતો નથી. અને સેવા વિના નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પણ નથી. નિત્યલીલાનો અનુભવ જ્ઞાની કે યોગીને દુર્લભ છે, તે અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે. સેવાજ ભગવદનુગ્રહ સાધિકા છે. કર્મ કે જ્ઞાન વડે અનુગ્રહ સાધ્ય નથી. જો અનુગ્રહ મેળવવો હોય તો ભગવત્સેવાની જ જરૂર છે.

## બ્રહ્મ સંબન્ધ

બ્રહ્મ સંબન્ધ એટલે આત્મનિવેદન અથવા પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ ખસેડીને ભગવત્સંબન્ધની સ્થાપના કરવાને આ બ્રહ્મસંબંધ ગુરુદેવ દ્વારા થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધદ્વારા જ શ્રીનાથજી જીવને ગ્રહે છે. અર્થાત્ વરણ કરી અનુગ્રહ પાત્રને સેવાનો અનુભવ કરાવે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં બ્રહ્મસંબંધનું સ્વરૂપ, પ્રયોજન અને તેનો પ્રકાર તથા બ્રહ્મસંબંધીનાં કર્તવ્યનું નિરાકરણ કર્યું છે. 'સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથ' ઉપર અનેક ગોસ્વામી બાળકો અને વિદ્વાન્ વૈષ્ણવોની ટીકાઓ છે. ગોલોકવાસી ભાઇ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ એકાદશવિવરણ સમેત સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રન્થનું મુદ્રણ કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં બ્રહ્મ સંબન્ધનાં લક્ષણો જૂદા જૂદા ટીકાકારોએ આ પ્રકારે દર્શાવ્યાં છે:—

(૧) શ્રીગોકુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે "ब्रह्मसम्बन्धकरणं नाम एतन्मार्गीयाचार्यद्वारा भगवन्निवेदनम्" બ્રહ્મસંબંધકરણ એટલે એતન્માર્ગીય આચાર્યદ્વારા (ગોસ્વામી બાળકોદ્વારા) પ્રભુને સ્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ નિવૃત્તિ પૂર્વક સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવા.

(૨) શ્રીરઘુનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે "बृहत्वाद्ब्रह्म पुरुषोत्तमः तत्संबन्धस्तस्मिन् देहात्मनोर्निवेदन लक्षणः" બૃહત્ હોવાથી બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે. શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેનો સંબંધ એટલે પ્રભુને દેહ આત્મા વગેરેનું નિવેદન કરવું તે.

(૩) શ્રીકલ્યાણરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે "ब्रह्मसम्बन्धो नाम स्वमार्गाचार्यद्वारा भगवति निवेदनम्" બ્રહ્મ સંબન્ધ એટલે સ્વમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા પ્રભુને સર્વ નિવેદન કરવું તે.

(૪) **શ્રીવ્રજોત્સવજી** આજ્ઞા કરે છે કે **ब्रह्मसम्बन्धकरणं नाम साक्षात्पुरुषोत्तम सम्बन्धकरणम् । तच्च श्रीमदाचार्यद्वारा शरणगमनपूर्वकम्** । બ્રહ્મસંબંધકરણનો અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમસંબન્ધકરણ થાય છે. અને તે શ્રીપુરુષોત્તમસંબન્ધ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા પ્રભુને શરણ ગમન કર્યા પછી થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા શરણ ગમન અને પછી આત્મા નિવેદન થાય છે. આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીનાથજી જીવનો બ્રહ્મસંબંધ દ્વારા અંગીકાર કરે છે, તે શ્રીમદાચાર્યચરણની કાનીથી કરે છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ગુરુ શ્રીમદાચાર્યજીથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ નથી.

(૫) શ્રીગોકુલોત્સવજી આજ્ઞા કરે છે કે "**ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य सम्बन्धिकरणात् सर्व समर्पणेन तदीयत्वसम्पादनात्** ।" બ્રહ્મ જે શ્રીપુરુષોત્તમ તેનો સંબંધ સર્વ પદાર્થને કરાવવો. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબન્ધી છે. સર્વ સમર્પણદ્વારા સર્વપદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબન્ધી છે. તેના ઉપર સ્વત્વ કે સ્વીયત્વ બુદ્ધિ રાખવી નહિ.

(૬) શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે "**आदौ सम्बन्धकरणं कन्ययेव स्वयंवरे । स्वस्य सर्वपदार्थानां मनसा तेन योजनम् । सम्बन्धवत्या दूत्येव गुरुणा तत्कृतिर्भवेत् । सम्बन्धश्चापि निर्दोषस्तथा सर्वसमः स्मृतः । वन्हेरिवेति बोधाय प्रोक्तं ब्रह्मपदं पुनः । 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' त्यत्रोक्तं तत्तथाविधम् । स्यात् प्रयुक्ते कृष्णपदे विषमत्वं गुणाहितिः । सम्बन्धे तादृशापेक्षा नास्ति दोषनिवारणात् । दोषमात्रनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मसम्बन्धः उच्यते** ।

પ્રથમ જેમ કન્યા સ્વયંવરમાં વરે છે તેમ પ્રભુ સાથે સંબન્ધ થાય છે. આ સંબંધ કરાવનાર સ્વયંવરમાં જેમ દૂતી હોય છે, તેમ આ સ્થલે ગુરુદેવ હોય છે. સંબંધ થતાંજ મનથી પ્રભુને પોતાના સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ ખસેડીને ત્યાં ભગવત્ત્વનું સ્થાપન થાય છે. આ સ્થલે બ્રહ્મસંબન્ધી શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે નિર્દોષ અને સર્વસમ બ્રહ્મ આગ્નની જેમ દોષોને દૂર કરનાર છે. જો બ્રહ્મ સંબન્ધ ન કહેતાં કૃષ્ણ સંબન્ધ કહેવામાં આવે તો વૈષમ્યદોષ અને ગુણાહિતિ થાય. પણ આચાર્યચરણ બ્રહ્મને નિર્દોષ અને સર્વસમ કહે છે. તેથી આ સ્થલે કૃષ્ણ શબ્દના સ્થાનપર બ્રહ્મ શબ્દની યોજના કરી છે. (તેનો અન્યથા અર્થ કરવો નહિ) આ સ્થલે દોષ નિવારણ કરવાના છે. તેથીજ બ્રહ્મપદની અપેક્ષા છે. નહિ કે કૃષ્ણપદની દોષ માત્રનો નિવૃત્તિ માટે બ્રહ્મ સંબન્ધનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે.

(૭) શ્રી વાઠુલેશ્વર આજ્ઞા કરે છે કે 'સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં' પ્રભુએ શ્રીમુખે જે આજ્ઞા કરી તેજ

અક્ષરશઃ શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે **ब्रह्मसम्बन्ध** એટલે **બ્રહ્મ જે હું** (પ્રભુ) તેનો તે જે સંબન્ધ કરાવે તેનું નામ બ્રહ્મ સંબન્ધ.

(૮) શ્રીગિરિધરજી આજ્ઞા કરે છે કે "**अस्मिन् मार्गे यशोदोत्संगलालितश्रीकृष्णस्यैवोपास्यत्वात्तस्य चाज्ञलोके अवतारमात्रभ्रमत्वादत्र तद्व्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मपदोपादानम् । तेन ब्रह्मणा सह देहजीवयोर्यः सम्बन्धः स्वमार्गीयनिवेदनेन तदीयत्वसम्पादनलक्षणः ।**"

આ પુષ્ટિમાર્ગમાં યશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ જ ઉપાસ્ય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણને લોકો **અજ્ઞાન**તાથી-ભ્રમથી અવતાર માત્ર સમજે છેઃ અમારા પ્રભુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, એમ બોધ કરાવવા **માટે બ્રહ્મ** પદ ગ્રહણ કર્યું છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈએ કે બ્રહ્મના સાથે (યશોદોત્સંગલાલિત **પ્રભુ** શ્રીકૃષ્ણ સાથે) જે દેહ અને જીવનો સંબન્ધ થાય છે તે **બ્રહ્મ સંબન્ધ છે.** અને તેજ સ્વમાર્ગીય નિવેદન કે તદીયત્વ કહેવાય છે.

પણ્ડિતપુરન્દર દશદિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે "**ब्रह्मसम्बन्धो नाम सर्वस्मिन् भगवत्स्वामिकत्वतरूपः सम्बन्धः, तस्य करणं नाम भगवता आचार्यान् प्रति गद्येनोक्तो य आत्मसमर्पणप्रकारः, तद्रीत्या भगवति स्वात्मसहितस्वीयसर्वपदार्थानां भगवति तथात्वविज्ञापनम् । "स वै नैव रेमे" इति श्रुतेः, "क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियो परईशः कुर्युः ।" इत्यादि वाक्याच्च; वस्तुतः सर्वस्य भगवदीयत्वेऽपि "स वै नैव रेमे" इत्यादिश्रुत्या रमणार्थं द्वितीयनिर्माणादिश्रावणात्, तेनापादिता या तत्तत्पदार्थ जीवस्य स्वत्वस्वीयत्वाभिमतिः, तत्परित्यागे, तेषु भगवदीयत्वस्य विज्ञापनमिति यावत् ।**"

બ્રહ્મસંબન્ધ એટલે સર્વ પદાર્થોમાં ભગવત્સ્વામિકત્વરૂપ સંબન્ધ. (**અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થોના સ્વામી ભગવાન્** છે, એવો સંબન્ધ સ્થાપન કરવો તે) આચાર્યચરણ પ્રત્યે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમે પ્રકટ **થઈને ગદ્ય** મંત્રદ્વારા જે આત્મ સમર્પણ પ્રકાર કહ્યો છે, તે બ્રહ્મસંબન્ધ કરણ છે. (આચાર્ય ચરણે જે ભગવદાજ્ઞાથી ગદ્યમંત્રદ્વારા આત્મ સમર્પણની પ્રણાલિકા સ્થાપન કરી છે, તેનું નામ બ્રહ્મસંબન્ધ કરણ છે.) તે પ્રણાલિકાને અનુસરીને પોતાના આત્મા સહિત સ્વીય સર્વ પદાર્થો પ્રભુના છે એમ વિજ્ઞપ્તિ કરવી. स वै नैवरेमे અને क्रीडार्थम વગેરે પ્રમાણો પણ એમ કહે છે કે જગતના પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રભુએ પોતાના રમણ માટે સર્જ્યા છે, તે ઉપર સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ કરવી નહિ. તે પદાર્થો ઉપર જીવને "પોતે અને પોતાનું" એવો જે અભિમાન છે, તેનો પરિત્યાગ થવાથી તે સર્વ પદાર્થો ભગવદીય છે એમ જે વિજ્ઞાપન કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ સંબન્ધ છે—

(૧૦) લાલુભટ્ટજી કહે છે કે "**ब्रह्मणासह सम्बन्धः स्वस्वामिभावलक्षणो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणदारागारपुत्रादीनामात्मनश्च तदीयत्वमिति यावत् । तस्य करणात् गद्यसहितपञ्चाक्षरनिवेदनमन्त्रस्यापदेशेन स्फुटीकरणादित्यर्थः ।**"

બ્રહ્મની સાથે સંબન્ધ થાય તે બ્રહ્મસંબન્ધ કહેવાય. પ્રભુ સાથે સ્વસ્વામિભાવ સ્થાપન કરવો, અને દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, દારા, ઘર, પુત્રાદિ અને આત્મા પણ ભગવદીય છે. તે (ભગવદીયત્વ) ગદ્ય સહિત પંચાક્ષર નિવેદન મંત્રના ઉપદેશથી સ્ફુટ થાય છે.

(૧૧) શ્રીશાનુવર્તિટીકાકાર કહે છે કે "**निर्दोषं हि समं ब्रह्माहम्, तस्मिन् सम्बन्धस्य करणात्, साधकतमात् सगद्यपञ्चाक्षरकथनात् । अंशत्वेपि "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं**

ततोऽस्यबन्धविपर्ययौ'' इतिभक्तिमार्गीयात्मसमर्पणापरपर्यायनिवेदनद्वारा सेवकत्व करणादित्यर्थः।'' પ્રભુ આજ્ઞા કરે છે કે, હું નિર્દોષ અને સર્વસમ બ્રહ્મ છું, મારા વિષે સંબંધ કરવાથી...ભક્તિમાર્ગીય આત્મ સમર્પણ અથવા આત્મ નિવેદન દ્વારા સેવકત્વ કરાય છે. અર્થાત્ આત્મનિવેદનથી પ્રભુ સાથે સેવ્ય સેવકભાવ સ્થાપન થાય છે.

બ્રહ્મ સંબન્ધ ફલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ સાથે થતો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય રીતે તે સાધન છે અને તદ્દ્વારા સંપાદન થતું સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ અને સેવ્યસેવકત્વ ભાન તેવા છે એમ કહી શકાય.

## ઉપાસના કે ભક્તિ

"आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવદ્ધર્મ તરીકે દર્શનાદિનું વિધાન છે. તેમજ आत्मैवेत्युपासीत" આ શ્રુતિ વાક્ય આત્મોપાસનાનું વિધાન કરે છે. જ્ઞાનીઓ 'દ્રષ્ટવ્યઃ' ઇત્યાદિનો 'જ્ઞાતવ્યઃ' એમ અર્થ કરીને "आत्मैवेत्युपासीत" આ વાકયમાં આત્મમાં જાણવો એમ અર્થ કરે છે. અને ભગવાન્ જાણી શકાય છે જ્ઞેય છે એમ પણ સિદ્ધ કરીને ભગવદુપાસના કરે છે. ત્યારે તેમને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલું "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" અનેક જન્મો પછી જ્ઞાની મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જન્મો વડે તેમને આત્મસ્ફુર્તિ થાય છે ત્યારે ઘણા અભ્યાસ પછી જીવાનંદનો આવિર્ભાવ થાય તો સચ્ચિદાનંદ ત્રણે અંશનું પ્રાકટ્ય થવાથી ब्रह्मैव सन् "ब्रह्माप्येति" ઇત્યાદિ શ્રુતિને અનુસરી બ્રહ્મભૂતતા થવાથી આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર થાય છે. આજ જ્ઞાનમાર્ગીય મુખ્ય ફલ છે.

## ભક્તિજ મુખ્ય સાધન અને ફલ છે.

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જેમને મુક્ત કહ્યા છે, તે પણ આ ભક્તિની ઇચ્છા કરે છે. ભક્તિ ભગવત્કૃપા વડેજ પ્રાપ્ય છે. સાધનાન્તરથી અપ્રાપ્ય છે; અને જેમ પ્રભુ આનન્દમય છે તેમ ભક્તિપણ આનન્દમય અને રસરૂપ છે.

મુક્તાત્માઓ પણ ભક્તિની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેમને પણ ભક્તિની ઇચ્છા થાય એજ હેતુ ભક્તિનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તાત્મા તેજ કહેવાય છે કે જ્યારે જીવની સર્વ કામનાઓ લય પામે અને બ્રહ્મભૂત થાય. કામનાઓનો લય થઇ જાય ત્યારે પણ ભક્તિની કામના શેષ રહે છે. ભક્તિની કામના રહેવાની મુક્તત્વમાં દૂષણ નથી પણ ભૂષણ જ છે.

જ્ઞાનમાર્ગીયો કહે છે કે મુક્તાત્માને કોઇપણ જાતની કામના હોતીજ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહે છે કે "यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।" જ્યારે જીવના હૃદયમાં સ્થિત થએલા સર્વ પ્રકારના કામનો લય થાય ત્યારેજ મનુષ્ય અમૃત અર્થાત્ મુક્ત થાય છે અને મુક્તાત્મજ બ્રહ્મદર્શન કરી શકે છે. આ વાકયમાં મુક્તાત્માની કામનાનો લય સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે. જો કામના–ભક્તિની કામના હોય તોપણ–સ્થિત રહે તો તેને આ શ્રુતિ વાક્ય મુક્ત રહેવાની ના પાડે છે. વળી તમે જેને ભક્તિ કહો છો, તે શું અનુગ્રહ છે કે દયા છે ? જો અનુગ્રહને ભક્તિ કહેવામાં આવતી હોય તો "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" જે વીતશોક હોય તે ધાતાના અનુગ્રહથી ભગવદ્દર્શન કરે છે. આ વાકયથી અનુગ્રહથી કેવલ ભગવદ્દર્શન થાય છે અને "मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्" જનાર્દન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી. આ સ્મૃતિ વાક્ય મુક્તિને અનુગ્રહસાધ્ય કહે છે. અર્થાત્ દર્શન અને મુક્તિ આ બેજ ફલ અનુગ્રહના છે. અને મુક્તાત્માને તે બંને અપ્રાપ્ય નથી. તેથી અનુગ્રહપક્ષમાં મુક્તાત્માને ભક્તિની કામના થવી અસંભવ છે. અને જો ભક્તિનો અર્થ દયા કરવામાં આવે તો દયા એટલે બીજાનું દુઃખ દૂર કરવું. તે પણ સંભવી શકે નહિ. કારણ કે મુક્તાત્માને દયાની

જરૂરજ નથી. જેનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું હોય તે જ મુક્તાત્મા કહેવાય. અર્થાત્ દુઃખના અભાવમાં દયાની ઇચ્છા કોણ કરે? અને જો તમે ભક્તિનો અર્થ સ્નેહ કરતા હો, તો, તે સ્નેહ મનનો ધર્મ છે. તેથી સ્નેહ ભાવરૂપ થયો. તેને આનંદરૂપ કહી શકાય નહિ. વળી તમને આનન્દપદનો અર્થ સુખ વિવક્ષિત છે કે બ્રહ્મ? જો આ બંને અર્થ ગ્રહણ કરો તોપણ તેમાં સ્થાયીભાવ ન હોવાથી તે ભક્તિ રસરૂપા કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મધર્મ કહો તો ભક્તિમાંએ નિત્યતા હોવી જોઇએ. તે નિત્યતા પણ ભક્તિમાં દેખાતી નથી. ભક્તિ સર્વમાં સર્વકાલે હોતી નથી પણ કોઇમાં કદાચિત્ હોય છે. તેથી તેને નિત્ય કેમ કહેવાય "पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु" અનંત ભગવાન્‌માં અને ભક્તામાં મારો ફરીથી પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યોમાં ભક્તિની પુનઃ સંભાવના કહેવામાં આવી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ અનિત્ય છે, માટેજ તે મુક્તાત્માઓને અભિલષિત નથી, અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય નથી, આનંદધર્મ અને રસરૂપ પણ નથી. જ્ઞાનથી ज्ञानादेव हि कैवल्यम् ઇત્યાદિ વાક્યોને અનુસરીને કૈવલ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. હરિભક્તિની કદાચિત્ ક્વચિત્ સાધનાન્તરમાં ગણના થાય તેને મુખ્ય સાધન અને શ્રેષ્ઠ સાધન કહી શકાય નહિ. તમે જે ભક્તિને મુક્તાત્માઓને અભિલષિત, અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય, આનંદધર્મ અને રસરુપ કહો છો તે સર્વ અસંગત છે.

શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનેજ મુખ્ય સાધન અને જ્ઞાનાદિને ગૌણ કહ્યાં છે તે શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે. કારણ કે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં "येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्याम्" જે વડે હું મુક્ત થઇ શકતો નથી. તેથી હું શું કરૂં? આ વાક્યથી આરંભીને મુક્ત થવા માટે આત્મ દર્શનનો "आत्मावारे द्रष्टव्यः" ઇત્યાદિ વાક્યમાં ઉપદેશ કર્યો છે. અને તે (આત્મદર્શન) નો ઉપદેશ કરવા માટે "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति" પતિના માટે પતિપ્રિય નથી પણ આત્મા માટે પતિપ્રિય છે ઇત્યદિ વાક્યોમાં નિરુપાધિક પ્રીતિનો અનેકવાર ઉપદેશ કરીને આત્મ દર્શનનો પરિચય કરાવ્યો છે. અને ઉપસંહારમાં "चैतावदरे खल्वमृतत्वम्" આ વાક્યથી આત્મવિષયક જ્ઞાનનેજ અમૃતત્વે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સ્વપ્રતીતિથી પુત્રાદિની અપેક્ષાએ વધુ પ્રિય આત્માજ છે એમ સયુક્તિક પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને અભ્યાસ વાક્યો વડે આ વાક્યો જીવ બોધક છે એમ કહેવામાં આવે છે: વળી આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનાદિનું સર્વ વેદનરૂપ ફલ સિદ્ધિ માટે આત્માનું સર્વ રૂપત્વ સંભળાય છે, અને સમુદ્રાદિનું દૃષ્ટાન્ત કહીને આત્માને સર્વાધાર કહે છે; જે વળી બીજી શ્રુતિઓમાં આત્માને બ્રહ્મરૂપ કહે છે, તે સર્વ વાક્યો આત્મા (જીવાત્મા) નો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે, કારણ કે જગત્‌ની ઉત્પત્તિમાં જેમ બ્રહ્મ કારણ છે તેમ જીવનું પણ સહકારી કારણ છેજ. માટે આ સ્થળે આત્મા શબ્દથી જીવજ ગ્રહણ થાય છે. માયાવાદીની આ યુક્તિનો પરિહાર બ્રહ્મસૂત્રના વાક્યાન્વયાધિકરણ વડે થઇ જાય છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદનું સપ્તમ અધિકરણ છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણનો અર્થ આ પ્રકારે છે:-પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિના ઉપક્રમમાં અમૃતત્વ-મોક્ષ-માટે આત્મદર્શન અને તેના સાધનનો ઉપદેશ થાય છે. અમૃતત્વ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે, એમ પણ નિર્ણય કર્યો. તેમાં પ્રમાણ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय તેને જાણીનેજ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અન્ય માર્ગથી નહિ તેને જાણનારજ અમૃતત્વને પામે: બીજો માર્ગ નથી. એમ અન્યમાર્ગનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિપાદિકા શ્રુતિઓ જ છે તેથી આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં પણ તેજ બ્રહ્મનો આત્મ શબ્દથી પરામર્શ કરીને તેના દર્શનબોધક વાક્યો સાથે અન્વય કરવામાં આવ્યો છે; નહિ કે જીવબોધક આત્મશબ્દ સાથે. અન્યથા પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓનો વિરોધ થશે. એજ પ્રકારે ઉપસંહાર વાક્યમાં પણ આત્મ શબ્દનો બ્રહ્મ સાથેજ અન્વય થાય છે. ઉપક્રમ પ્રબળ હોય છે. માટે ઉપક્રમનેજ અનુસરવું જોઈએ વળી એજ પ્રકારે तमेव विदित्वा ઇત્યાદિ વાક્યોના પણ અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી સાધાર છે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણસ્થ વાક્યોનો અન્વય જો જીવ પરત્વે કરવામાં આવે તો નિષ્પ્રયોજક અને

અસદુત્કર્ષ બોધક હોવાથી તેનો અન્વય અઘટિત ગણાય. તેમજ આત્મ શબ્દનો અન્વય જીવ સાથે ન કરતાં પ્રિયત્વ બોધક શબ્દોનો અન્વયજ જીવ સાથે થાય એમ પણ શંકા કરવી નહિ. આનન્દમાં આનન્દજનકજ પ્રિયત્વે પ્રતીત થાય છે. તેથી આનન્દ સ્વરૂપ આનન્દજનકનો વિચાર કરતાં "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" "यो वै भूमा तत्सुखम् नाल्पे सुखमस्ति" ઇત્યાદિ વાકયોમાં બ્રહ્મનું આનંદ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા જીવને આનંદમય બ્રહ્મનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. તેમજ "सर्व एवात्मनो व्युच्चरन्ति" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મામાંથી જીવનું અંશત્વે વ્યુચ્ચરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જીવ અંશ છે એમ સિદ્ધ થવાથી જીવને જે પરમપ્રિયત્વે કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મગત પ્રિયત્વ છે એમ સમજવું અને તેમ થવાનું કારણ એજ કે બ્રહ્મ પોતે અવિષય હોવાથી અને તેનો અંશ જીવ તેની નિકટ હોવાથી જીવમાં તે સવિષય હોવાથી પ્રિયત્વ ભાસે છે તેમજ "एष ह्येवानन्दयाति" આજ આનંદ પમાડે છે. આ વાકય બ્રહ્મનેજ આનંદજનક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. અન્યત્ર પ્રિયત્વનો અભ્યાસ છે, અને તે પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થવાથીજ. માટે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાકયોનો અન્વય પણ બ્રહ્મમાંજ થાય છે, જીવમાં નહિ. તેથી અભ્યાસ (વારંવાર ઉપદેશ) પણ બ્રહ્મનો જ છે, એ પ્રકારે સાક્ષાત્ તથા પરંપરા સંબંધે આત્મવાચક વાકયોનો અન્વય બ્રહ્મમાંજ થાય છે એમ વાકયાન્વયાધિકરણમાં સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવે છે.

## પ્રિયત્વજ સ્નેહ છે.

આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાકયોમાં જે પ્રિયત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ સ્નેહ શબ્દ વાચ્ય છે. કોશમાં પણ પ્રેમનોજ પર્યાય વાચક શબ્દ સ્નેહ છે અને આ સ્નેહજ જયારે પ્રભુ સાથે થાય ત્યારે તે ભક્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ભગવદ્વિષયક સ્નેહનેજ ભક્તિ કહે છે. નારદપંચરાત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

**माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढ सर्वतोऽधिकः ।**
**स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥**

માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક, સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ છે તેજ ભક્તિ કહેવાય છે. તે વડેજ મુક્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. માહાત્મ્યજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ પણ વિચારવા લાયક છે. મહાન્ (बृहत्वाच्च-ब्रह्म) બ્રહ્મ છે, તત્સંબંધી જ્ઞાન. અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનપૂર્વક કે સર્વાત્મ ભાવપૂર્વક સુદૃઢ કદીપણ તૂટે નહિ તેવો અને સર્વથી અધિક સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહ હોય તોજ તેને ભક્તિ કહી શકાય. "સુદૃઢ" શબ્દ બ્રહ્મ ધર્મત્વનો બોધ કરાવે છે. અને "સર્વતઃ આધક" શબ્દ ભક્તિનું નિરુપધિત્વનો બોધ કરાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન કે સર્વાત્મભાવ સાથે બ્રહ્મ ધર્મત્વ બોધક સુદૃઢ જે કદીપણ તૂટે નહિ (નિત્ય હોય) અને સોપાધિક ન હોય તેવો સ્નેહ ભક્તિ કહેવાય છે. તેમજ શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમાં તેને ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ કહે છે. જે ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ થાય છે તે પરાભક્તિ કહેવાય છે. એજ તાત્પર્ય શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ પ્રણીત ભક્તિસૂત્રોમાં "सा परानुरक्तिरीश्वरे" આ સૂત્રમાં છે. આ સ્થલે પણ 'પર' પદ નિરુપધિત્વનોજ બોધ કરાવે છે. **આટલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ નિત્ય અને નિરુપાધિક છે.**

"दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते" દાનવ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ તથા બીજાં શ્રેયસ્વાળાં કર્મોવડે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઇત્યાદિ સાધન વાકયો તથા "पुनश्च भूया भगवत्यनन्ते रतिः" ફરીથી ભગવાન્ અનન્ત શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાકયો અને તિમાં કહેલું "भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराश्येनास्मिन्मनः कल्पनम्" ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન, ઐહિક ફલભોગથી વિરક્ત થઇને પ્રભુમાં મન લગાડવું એજ, ભક્તિ છે. ઇત્યાદિ લક્ષણ વાકયો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સાધી શકાય છે, ફરીથી મેળવી શકાય છે અને મનઃ

કલ્પિત એજ ભક્તિ છે; તો તે અનિત્ય સિદ્ધ થવાથી પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ આવે છે—એમ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે યદ્યપિ આ વાક્યો ભક્તિને અનિત્ય સાબીત કરે છે તથાપિ તે પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ કરી શકતાં નથી. કારણ કે " ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं तदङ्गंच गृहाण गदितं मया " મારૂં પરમ ગુહ્ય વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન, સાંગ અને રહસ્ય સાથે મેં કથન કરેલું તું ગ્રહણ કર. આ ગીતાના વાકયમાં ભગવદ્જ્ઞાનની પેઠે તેમજ " युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवे " ઈત્યાદિ વાક્યોક્ત ભગવદ્દત્ત ઐશ્વર્યવત્ ભગવદ્વિચારિત આનુપૂર્વીવડે ભગવત્સમાગમન વગેરેનું પ્રતિપાદન છે તેથી કાંઇ ભક્તિની નિત્યતામાં બોધ આવતો નથી. પ્રાર્થના વાક્યમાં 'પુનઃ' પદ આવ્યું છે. તે વિદ્યમાન પદાર્થનો એકની સાથે રહેલો સંબન્ધ નિવૃત્ત થાય અને પછી જો કાલાન્તરે તેનીજ સાથે જોડાય તો 'પુનઃ' પદનો પ્રયોગ તે અર્થમાં કરવામાં આવે છે. જે ' પુનરાગમન ' આ સ્થલે ' પુનઃ ' પદનો પ્રયોગ છે. તેથી કાંઇ આવનારનો નાશ થઇ ગયો હતો એમ કલ્પી શકાતું નથી. માટેજ પ્રાર્થના વાક્ય વડે અનિત્યતા સિદ્ધ ન થવાથી કાંઇપણ વિરોધ નથી.

વળી જેમ " स मानसीन आत्मा " ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ભગવાન્નો મનમાં આવિર્ભાવ થવાથી **માનસીન** કહેવામાં આવે છે. તેમજ ભગવત્સંબન્ધ નિકટ હોવાથી ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ મનમાં થાય એટલે તે મનોધર્મ કહેવાય. જેમ અતિપ્રજ્વલિત અગ્નિની થોડા અંતર ઉપર કોઇ પદાર્થ હોય અને તેપણ નૈકટ્યથી ઉષ્ણ થઇ જાય તેથી તે ઉષ્ણ સ્પર્શવાન્ કહેવાય છે અને ઉષ્ણ સ્પર્શનું તારતમ્ય સમજી શકાય છે તેમજ ભગવાનના નૈકટ્યનું તારતમ્ય સમજવાથી ભક્તિના અનુભવનું તારતમ્ય પણ સમજી શકાય છે. તેથી તે ' મનઃકલ્પન ' મનોધર્મ છે. એમ લક્ષણ શ્રુતિના વાક્યથી મનોધર્મત્વે અનિત્યતાપત્તિ થતી નથી. વળી " रसो वै सः" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવાન્નું સ્વરૂપ રસરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પણ તે રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી જ્યારે હૃદયમાં આવિર્ભૂત થાય ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થઇ શકે અન્યથા નહિ. તેમજ ભક્તિ પણ રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી હૃદયમાં સ્થાયી ભાવત્વે આવિર્ભાવ પામે ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થાય તેથી તેની રસરૂપતામાંએ કાંઇ વિરોધ આવતો નથી. આ ભક્તિનો આવિર્ભાવ પણ અનુગ્રહવડેજ થાય છે. " भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् " ભગવાન્ મુકુન્દ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે પણ કદી ભક્તિયોગ આપતા નથી. આ વાક્યથી ભક્તિ અતિ દુર્લભ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. " ભગવાન્ કદી ભક્તિ આપતા નથી " એમ કહેવાથી તે કોઇને કદીપણ આપતાજ નથી એમ શંકા કરવી નહિ. " कृषिरुत्कृष्टवचनो णश्च सद्भक्तिवाचकः । अश्चापि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्बुधाः । " કૃષ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, ણ એટલે સદ્ભક્તિ અને અ એટલે તેના દાતા કહેવાય છે તેથી **ઉત્કૃષ્ટ સદ્ભક્તિના દાતા શ્રીકૃષ્ણ** છે એમ પંડિતો જાણે છે. આ વાક્યમાં ભક્તિનું દાન પ્રભુ કરે છે એમ પણ કહ્યું છે. માટેજ **ભક્તિ અનુગ્રહ વડેજ પ્રાપ્ય** છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

અનુગ્રહ એટલે ફલદિત્સા અથવા બીજી કોઇ પ્રકારની ઇચ્છા. એમ પણ કહી શકાય નહિ. यस्यानुग्रहमिच्छामि " જેનો અનુગ્રહ ઇચ્છું છું ઈત્યાદિ વાકયમાં અનુગ્રહનો ઇચ્છા વિષયત્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ફલદિત્સા ઇચ્છા વિષયત્વે ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. એમ 'ભક્તિ હંસ'માં શ્રીગુસાંઇજીએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. **દયા** પણ આનોજ પર્યાય વાચક શબ્દ છે. માટેજ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । " સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય અને સારૂપ્ય વગેરે મુક્તિ આપવા છતાં પણ ભક્તો મારી સેવા વિના ઇચ્છા કરતા નથી. તેમજ "मत्कामनया प्रतीतंच सालोक्यादिचतुष्टयम् नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोन्यत्कालविप्लुतम् । " ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એ પ્રભુ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે છતાં તે તો સેવા જ માગે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મુક્તિની અપેક્ષાએ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે; **તેથી તે મુક્તાત્માઓને પણ અપેક્ષિત હોય** તેમાં કાંઇ પણ સંદેહ જેવું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે

કે "आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिम्" મુનિઓ કે જે આત્મારામ છે મુક્તાત્માઓ છે તે પણ ઉરુક્રમ ભગવાન્‌માં અહૈતુકી ભક્તિ કરે છે. આ વાક્યથી પણ મુક્તાત્માઓને ભકિતની અભિલાષા હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પૂર્વ કહેલી "मया सर्वे प्रलीयन्ते" ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સ્થળે આત્મકામથી અતિરિકત સર્વ કામનો લય અપેક્ષિત છે. માટેજ શ્રુતિ વિરોધની શંકા નિર્મૂલ છે. કારણ કે ભકિત આત્મ ધર્મ હોવાથી અને આત્મ ધર્મ પ્રાપિકા હોવાથી તેની કામનાથી આત્મકામનો અતિરેક થતો નથી.

## ભગવલ્લીલાનું નિત્યત્વ

હવે બ્રહ્મના ધર્મો જેમ બ્રહ્મમાં હોવાથી નિત્ય છે, તેમજ પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા ગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ અને લીલાસામગ્રી પર્વત, પશુ, પક્ષી વગેરેની નિત્યતાનો વિચાર કરાય છે. કારણ કે કેટલાક આધુનિકો પ્રભુની લીલા સામગ્રીની નિત્યતા સ્વીકારતાં અચકાય છે. વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો પૂર્ણ પરિચય ન હોવાથી તેમજ વિચાર સરણીમાં ભેદ હોવાથી તેઓ લીલા સામગ્રીની નિત્યતા અને ભગવત્સેવા તથા પ્રચલિત સેવા પ્રણાલિકાનો પરિહાર કરતા દેખવામાં આવે છે. પણ વેદમાં એ ભગવાન્‌ની લીલાની નિત્યતા દર્શાવી છે. સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોમાં લીલા નિત્યત્વના વિષયમાં અનેક સ્થળે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં જે સમયે શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત્ રાજાને કથા સંભળાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે તે સમયે "यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम्" "व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन् कामदेवम्" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાત્મક લીલાઓને લક્ષ્ય કરીને વર્તમાનકાલિક પ્રયોગ કરે છે.

યદ્યપિ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વર્તમાન વાચક શબ્દોનો ઉપયોગ ભૂત અને ભવિષ્યમાં પણ સ્થલ વિશેષમાં થાય છે. લોકમાં "આ હું જાણું છું" વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. તેમજ वर्द्धयन् વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગોથી પરીક્ષિતના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની સત્તા-સ્થિર કરી શકાતી નથી. તથાપિ આ સ્થલે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો મુખ્યાર્થમાં માની શકતા નથી. ગૌણાર્થમાં છે. અને મુખ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી ગૌણ અર્થમાં વર્તમાન કાલિક શબ્દ પ્રયોગ અસમર્થ છે. વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે "વક્તાનું જે તરફ પ્રધાન લક્ષ્ય હોય તેના વાચક શબ્દોમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અવશ્ય અનુચિત છે, પરંતુ જે શબ્દ પ્રધાનના પ્રશંસક કે ઉપલક્ષક છે, તેમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અનુચિત નથી; તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે "लोहितोष्णीषाः प्रचरन्ति" આ શ્રુતિ વાક્યમાં प्रचरन्ति ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રચાર કરે છે. આજ મુખ્ય અને વિધેય અર્થ જણાય છે, પરંતુ તેનું પ્રથમ વિધાન થઇ જવાથી તે પદ અપૂર્વતાશૂન્ય હોવાથી પ્રધાન નથી; કિન્તુ વિશેષણો જે લોહીતોષ્ણીશતા છે. તેજ અપૂર્વ હોવાથી પ્રધાન માનવામાં આવે છે, તેજ રીતે "जयति जननिवासः" ઇત્યાદિ વાકયોક્ત શ્રીકૃષ્ણ સર્વદા વર્તમાન છે, એમજ શ્રીશુકાચાર્યનો આશય જણાય છે; પરંતુ આ પૂર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધજ થયેલું હોવાથી અપૂર્વતા શૂન્ય છે, અને તેથી તેને પ્રધાન માની શકાય તેમ નથી, કિન્તુ अस्यन्नधर्मम् वर्धयन् कामदेवम् ઇત્યાદિ વિશેષણાંશ—જેનો અર્થ પરીક્ષિતના સમયમાંયે જરાસન્ધયુદ્ધ અને રાસોત્સવ વગેરે લીલાઓ પ્રભુ કરે છે એમ થાય છે—આજ અપૂર્વ હોવાથી મુખ્ય છે. તેથી તેમાં ગૌણ વર્તમાન કાલિક અર્થ માનવો બીલકુલ અયોગ્ય છે.

## ગુણ કર્મ અને નામ પણ નિત્ય છે.

વળી દશમસ્કંધના નામ કરણ સંસ્કારના પ્રસંગમાં "बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते" આ શ્લોકમાં ગર્ગાચાર્યજી શ્રીનન્દરાયજીને કહે છે કે તમારા પુત્રનાં અનેક નામ અને રૂપો છે, તે સર્વ હું જાણું છું, લોકો જાણતા નથી. આ વાક્યમાં પણ લીલા સંબંધી રૂપ, નામ વગેરેની નિત્યતાનું વર્ણન છે. કેમકે ભગવાન્ જે ગુણ, કર્મનો પ્રકાશ કરવા માટે નામ પ્રકટ કરે છે, તેજ નામ રૂપોને

આ વાક્યમાં ગુણ કર્માનુરૂપ કહ્યા છે. જેમ ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી પ્રભુ ગોવર્ધનોદ્ધરણ કહેવાયા-તેમજ રામ, વામન વગેરે નામ પણ ગુણ કર્મને અનુસરીનેજ કહેવામાં આવ્યા છે. ક્રિયાત્મક અને લીલા સંબંધી પ્રત્યેક પદાર્થ નિત્ય હોય તોજ ગર્ગાચાર્ય सन्ति આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરી શકે. ગર્ગાચાર્ય ત્રિકાલજ્ઞ છે. તેથી તેમનાં વચનો મિથ્યા નથી. પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા અને લીલા સંબન્ધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. લીલા અને તત્સંબન્ધી પદાર્થોનો સંબન્ધ જેમ સ્વરૂપ સાથે છે તેમજ નામની સાથે પણ સંબન્ધ છે. ભગવાન્ નિત્ય હોવાથી ભગવાન્નાં સ્વરૂપો અને તે સ્વરૂપો વડે થતી લીલાઓ પણ નિત્યજ છે લોકમાં જે નામ છે, તે નામ નથી પણ નામાભાસ છે. તે નામ કેવલ રૂઢીથી અર્થજ્ઞાન કરાવે છે, પ્રભુના નામ યોગરૂઢ છે.

## વેદમાં લીલાનું સ્વરૂપ

બ્રહ્મની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં આવે છે. પ્રભુની જે લીલા અન્ય નિરપેક્ષ છે, જેમાં પ્રવિષ્ટ ભક્તોની અપેક્ષા રહેતી નથી તેનું વર્ણન "तदेजति तन्नैजति" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કરવામાં આવ્યું છે. एजति અને नैजति આ બંને વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો છે. તેમાં પ્રથમનો અર્થ કમ્પાયમાન થવું અને દ્વિતીયનો અર્થ કમ્પાયમાન ન થવું એમ થાય છે. આ વર્તમાનાર્થક ક્રિયાપદો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે કમ્પનક્રિયા, તેનો અભાવ અને તેનું આધારભૂત બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિત્ય છે. સર્વદા સ્થિત રહે છે.

અને પ્રભુની જે અન્ય સાપેક્ષ લીલા છે, જેમાં વ્રજભક્તોની અપેક્ષા રહે છે, તેનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં આવે છે.

"विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखा"

વિષ્ણુનાં કર્મો-યશોદાસ્તનપાન, ગોપાંગનાવિહાર, ઇત્યાદિ જુઓ. શ્રુતિઓ આ સમયે પણ પ્રભુની લીલા જોવાનો ઉપદેશ કરે છે તે ઉપરથી પ્રભુની અન્ય સાપેક્ષ લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

"जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभिपौंस्यं रणम् ।
अवृश्चदद्रिमवसः मृजदसृदस्तभ्नाकं स्वपया पृथुम् ॥"

જેણે પ્રકટ થતાં પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરે દૈત્યોનો નાશ કર્યો અને પછી મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થાનોમાં જરાસંધ, શાલ્વ, સૌભ વગેરે દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને ઇંદ્ર કુપિત થઇને ગોકુલના વિનાશ માટે વૃષ્ટિ કરી ત્યારે ગોકુલનું રક્ષણ કરવા નિજ ઇચ્છાથી ગોવર્ધનગિરિને ઉપાડીને વિશાલ આકાશ આચ્છાદિત કર્યું. આ શ્રુતિમાં યદ્યપિ કોઇ શબ્દ નિત્યતાનો વાચક નથી તથાપિ વેદ અને વેદાર્થ નિત્ય છે એમ વ્યાસસૂત્રીય સિદ્ધાન્ત હોવાથી વેદમાં વર્ણન કરેલી ભગવલ્લીલા પણ નિત્ય છે. તેમજ वज्रंच विष्णुः सखिवानपोर्णुते ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો આવે છે. તે ઉપરથી લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

## લીલા સ્થાનની નિત્યતા

લીલા પરિકરની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં મલે છે. આ સ્થળે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી ટાંકવામાં આવી છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં ગોકુલનું વર્ણન નીચે જણાવેલી શ્રુતિમાં આવે છે.

"ता वां वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥"

અમે ત્યાંની વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ કે જ્યાં લાંબાં શીંગડાવાળી સુંદર ગાયો રહે છે, અને ગોપીઓના મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા ભગવાન્ વિષ્ણુના વ્યાપક પરમ પદ (સ્થાન) ની શોભા આ સમયે પૃથ્વી પર દેખાય છે.

આ શ્રુતિમાં શ્રીમદ્‌ગોકુલને વ્યાપક અને વિષ્ણુનું પરમ પદ કહ્યું છે. તેમજ "अवभाति" આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદ દ્વારા શોભા વર્ણવી છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્‌ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આજ વાર્તાનું સમર્થન બીજો મંત્ર પણ કરે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતામાં આ મંત્ર આવે છે

"तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।"

ભક્તો વિષ્ણુના પરમપદને સર્વદા જુએ છે. આ વાક્યથી પણ શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતાજ વર્ણવે

## લીલા સ્થાન ક્યાં છે ?

ता वास्तूनि અને तद्विष्णोः વગેરે શ્રુતિઓમાં શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. ભક્તજનો મદ્ગોકુલને કેવી રીતે જુએ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં तद्विष्णोः આ મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ અત્યંત ઉપયે છે. ઉત્તરાર્ધમાં જણાવ્યું છે કે दिवीव चक्षुराततम् આ વાક્યમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત दिवीव છે. અર્થાત્ સ્વર્ગ સુખમય છે. તેથી શ્રીમદ્ગોકુલ પણ સુખમય છે. ત્યાં રહેતા નિત્ય લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તોનો સાથે કાંઇ પણ સંબન્ધ હોઇ શકતો નથી. દ્વિતીયદૃષ્ટાન્ત चक्षुरिव છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે દિવ્ય-જ્ઞાન-સંપન્ન યોગીઓ વિના અન્ય કોઇને નેત્ર દૃષ્ટિગોચર થતું નથી અને જે ગોલકમાં રહે છે તેની પણ 'નેત્ર' સંજ્ઞા વડે પ્રસિદ્ધિ કરે છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલ પણ જે ભક્તોપર પ્રભુનો પૂર્ણ અનુગ્રહ હોય તેજ તેના આધિદૈવિક સ્વરૂપને જોઇ શકે. અને જે ભૂસ્થાનમાં તે ( ગોકુલ ) સ્થિત છે તેની પણ ગોકુલત્વે પ્રસિદ્ધિ કરે છે. અને તૃતીય દૃષ્ટાન્ત आततं चक्षुरिव આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે જેમ નેત્રેન્દ્રિય તૈજસ છે પણ તેજના ગુણ રૂપ સ્પર્શ વગેરે તેમાં અપ્રકટ છે. તિરોહિત છે. તેથી નેત્રેન્દ્રિય અન્ધકારમાં પ્રકટ થઇને નિજ તૈજસત્વનું જ્ઞાન કરાવવામાં અસમર્થ છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલપણ આનન્દમય, અલૌકિક છે; પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છાથી પ્રચ્છન્ન પ્રભાવવાળું રહે છે. તેથી ત્યાં રહેતા લોકોમાંએ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દોષ નથી. આ પ્રકારે ત્રણે દૃષ્ટાન્તો બંધ બેસતા આવે છે. અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લીલા સ્થાન મૃત્યુલોક પાતાલલોક અને સ્વર્ગાદિ લોકોની પેઠે નીચે કે ઉપર નથી પણ અહિંઆં જ વિરાજમાન છે.

## લીલા સ્થાન અને લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તો બ્રહ્માત્મક છે.

લીલા સ્થાન જડ નથી. "एतत्सत्य ब्रह्मपुरम्" આ શ્રુતિ બ્રહ્મપુરનું વર્ણન કરે છે. આ બ્રહ્મપુર સત્ય છે. ત્રિકાલાબાધિત છે. અને તેમાં સર્વે કામો સમાહિત છે એમ પણ अस्मिन् कामा समाहिताः આ શ્રુત્યંશ કહે છે. તેમજ एष आत्माऽपहतपाप्मा આ બ્રહ્મપુર નિષ્પાપ આત્મા છે. એમ પણ અગ્રિમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આત્મપદના પ્રયોગથી જાણી શકાય છે કે લીલા સ્થાન જડ કે અનાત્મ નથી. दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराऽऽकाशः આ શ્રુતિનો અંશ લીલા સંબંધી જે પુંડરીકવેશ ( ભક્તનું હૃદય કમલ ) અને તદંતર્ગત આકાશને ( પરમવ્યોમ ) દહર કહે છે. તેનેજ ભગવાન્ વેદવ્યાસ "दहर उत्तरेभ्यः" આ સૂત્રવડે બ્રહ્મ કહે છે. અને બૃહદ્વામન પુરાણમાં બ્રહ્મ ભૃગુસંવાદમાં પણ કહે છે કે

"ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।
वाङ्मनो गोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥
आनन्दमात्रमिति यद्वदन्ति ह पुराविदः ।
तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥"

શ્રુતિઓ પ્રભુ પ્રત્યે કહે છે કે "જો આપ અમને વર આપવાની ઇચ્છા કરો છો તો દયા આપના તે સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો કે જેને અમે મન અને વાણીથી પર તથા નિર્ગુણ કહીએ છીએ. પ્રાચીન વિદ્વાનો આનન્દમય કહે છે." પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળીને यत्र वृन्दावनं नाम ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં વર્ણિત, વૃન્દાવન, ગોવર્ધન શ્રીયમુનાજી ઇત્યાદિ લીલા પરિકર સમેત નિજસ્વરૂપ બતાવ્યું જો નિત્ય લીલા પરિકર બ્રહ્મ સ્વરૂપ ન હોય તો બ્રહ્મ દર્શનની ઇચ્છાએ પ્રાર્થના કરતી શ્રુતિઓ પરિકર સમેત દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ ન કરત અને આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ની લીલા પરિકરો અને ભક્તજનો સર્વેજ બ્રહ્માત્મક છે ઇતિશમ્